Title सारस्वतप्रक्रियाटीका

Author वासुदेव भट्टः

Extent ६१ Age ४८८३ कलि०

Subject व्याकरणम् . अपूर्णम्

नं० ६६५ - च

प्रक्रिया टीका

सारस्वतप्रसादाख्या सारस्वतव्याख्या (व्याकरणम्)

पत्राणि ७१/१४३ (अपूर्णम्)

नं० ५५५ - च

कर्त्ता वासुदेव भट्टः

लिपि संवत् ४८६३ कलि०

१४३ पत्र

(१४३ पत्र)

सा॰ ॐ श्रीगणेशाय नमः वंदेहं हृदारकहं द्वंद्वपादारविंदं दलितारिवृंदं आभात
प्र॰ माभीरवधूभिरेनं गोपालभूपालम[illegible]लक्ष्मपालं १ यस्मान्निवासाहृदनारवि
१ दे मेदोपि वाचस्पतिनाम्यपैति सुहृत्सतं शरणं सुधांशुभा सा सरस्वती सा सृज
न्मतिं मे २ श्रीचंडीश्वरमानस्य हृष्टिराजेन तया गुरोः सारस्वतप्रसादोयं वासु
देवेन दीयते ३ तत्र स्वचिकीर्षितग्रंथप्रतिबंधकीभूतविघ्नविघातकत्वद
लौकिकाविगीतसकलशिष्टाचारपरंपरापरिप्राप्तमिष्टदेवताप्रणतिरूपमाच
रितं मंगलं शिष्यशिक्षार्थमुपनिबध्नन्नेवानुवृत्त्यहृतिमात्र हेतुभूतान्विष
यप्रयोजनसंबंधाधिकारिणश्च यत्यर्थानिजानीते ४ प्रणम्येति वाक्यैर्थकोत्त
मपुरुषैकवचनांतक्रियापदप्रयोगज्ञापितसमानाधिकरणस्मदोन्वयाद
हमनुभूतिस्वरूपाचार्यः सारस्वतीं प्रक्रियां ऋजुं कुर्वे इत्यन्वयः सरस्वत्या

प्रोक्ता सारस्वती प्रोक्तार्थेणान्वणाङ् इत्यादि इष्टप्रक्रियन्ते प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेनव्युत्पाद्यन्ते श
ब्दा यया सा प्रक्रिया तस्याश्च सरस्वतीप्रोक्तत्वेन सिद्धत्वतामन्त्र यन्त्ररजत्वे विपत्ती तस्या एव च
रजत्वाभावान्न दृष्टघटकतानीति वक्तव्यं त्वं अन एव सरस्वत्या प्रोक्तानि सूत्राणि सारस्व
तानि तन्नेव यथिनी सारस्वती तिव्याख्यानेष्वहारच इति केस्यात् तस्य च महत्संज्ञा एवं कत्वेन संज्ञा ए
वंकाविधिरनित्यश्च त्यनित्यत्वेन कयचित्समाधाने षिशेषिकान्मतवर्थीयाक्कैविकामतवर्थि
कः स्वरूपप्रतिषेधो नेष्टः सन्नेतान्न सन्ति ष्यतेइति वचनात्कै षष्ठ्याणंतान्न ...षिकाणानिषेधः स
रस्वती प्रोक्तप्रक्रियाकरणे चपिष्टपेषणादिदोषइत्यादि निरस्तं ग्रन्थ ... तद्भावा योगे त्रिप्रमाण वद्धि
वक्तव्यत्वेनक्कचित्कत्वान्न्वेति तस्तुतिविषयमात्रस्य कर्मणाभननेन द्वावाकादियाणीपकर्मोद्दे
कद्वितीयानन्यथानुपपत्ता चौरस्य चोरं च कृजातिरेगाइत्यादौ शेषत्ववकर्मत्वविवक्षावत्कतिसाध्य
त्वमात्रविवक्षायां द्वितीया अत्र च तद्भावस्य च विशेषार्थस्य विवक्षायां विमत्ययइति अत्रयद्य
पि अस्य वाल...त्वात्कत्वात्परगामित्वात्क्रियाफलस्य सवितिनजितः कर्त्रभिप्रायफलइति नि
यमादात्मनेपदमयुक्तं तथाप्यस्य वेदान्तानुसारित्वेन नत्वतः परत्वाभावात्तेजज्ञस्यास्य सर्वस्यात्मत्वा।

सार॰ प्र॰ १

सित्वेनचात्मनेपदं घोर्विह्रस्वे इति दीर्घविधेर्दीर्घसंज्ञा सर्वकत्वेनानित्यत्वात् दीर्घविधेरनस्यापेक्षत्वे ।
नान्तरंगत्वाद् इति दबुद्धिरंगमंतरंगम् इति उक्तुं स्यात् सिद्धत्वाद् हाकार्वेङत्वन्त्वदीर्घाभावः आरंभसाधुक्तौ
तित्वात् प्रणत्याद्देरपि प्रतिबंधकोपशमद्वारा उपकारकत्वेनागत्वाद् इति स्मानत्वं आरंभोदासमाप्त
वर्त्तमानत्वं वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद् इति वा सूत्रपाठादिक्रमातिक्रमेण च प्रयोगानुकूल
सूत्राद्यतिक्रमकरणात् ऋजुकरणे अत स्वकपोलकल्पितत्वापत्तेरनवकाशः सानात्त्सरस्वतीप्रणीतत्वेना
नमप्रक्रियापालकर्षस्य ननु ऋजुत्वमात्रं चेद्विधीयते तदा याकाचित्प्रक्रियापामनस्य ऋजुत्वविधीयतामित्यत
आह किं विशिष्टप्रक्रियानानाविस्तरो नाद्यतेत्र इति विस्तरः शब्दबाहुल्यं यस्यां सा नाना विस्तरा ता नाम्पा
विस्तरानानाविस्तरे इति मयूरव्यंसकादित्वात् समासः नस्याक्षनिगणत्वात् नैकधर्मादिवान्निषेधायेन
कारेण समासानुबंधकग्रहणेन निरनुबंधकस्यापि ग्रहणं न स्वरऽन्यनादेशेन नेति एयकादेवा अय ।
भावः व्याकरणस्य तावद् अनादिपरंपराप्राप्तसाधुशब्दानुशासनत्वेन तेषां चानंतत्वात् पाणिन्यादि ।
भिरपि प्रयोगैकशरणैः हशोदराहीनि यथोपदिष्टमित्यादिना लाक्षणिकानामेव साधुत्वाभिः
धानात्तल्लव्यामोहकविस्तरम् असह्यमानापरमकारुणिकरूपा श्रीसरस्वत्यापि च वा पिन शब्द विपरीतवि १

२

धानेयोगविभागेनैवधर्मादिभिस्समस्तसाधुशब्दानन्वशास्तिस्मा प्रक्रियायाकस्यानुभूतिस्वरूपापरा
भक्त्यानुभाविताश्च सर्वाणि शायान्तामन्तःप्रकृत्वमर्जयति ननुसमस्करीष्यभावचेत्प्रक्रि
यांचनरोचितामित्यनेनाभिधानात्स्वत्वमात्रविधानमयुक्तमिति चेन्न मैवं नत्रापिप्रक्रियाम
रूपस्यभत्वमात्रविधेरेवव्याख्यासमानत्वात्तस्मान्नदुष्टं ननुश्रीपांसिवहूविघ्नानीतिश्रेयः
साधनस्यैतेप्रक्रियार्जवकरणेविघ्नंभविनेत्यतआह किंकृत्वापरमात्मानंप्रण
म्येति पूर्वाजगत्कारणानयोन्नक्षणामामायाशक्तिर्येस्यसपरमः वश्यमायोचिन्त्या
नन्तशक्तिरित्यर्थः पैरक्तपानिषञ्जागैः सदनुमानेर्वामीयतेस्तिवापरमः आ
नन्तिविषंञ्चेव्याप्नोतिविषयानादत्तेऽत्तिवातत्रात्मापरमश्चासावात्मापरमात्मा
कार्याकारणविलक्षणोनित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्तं परमात्मानमिति ए
यच्चादैवोप्यवा प्रकर्षेणाभक्तिश्रद्धातिशयेन नत्वा प्रयप्रकर्षवाचिप्रशब्दः

सा॰ मं॰ १

योगः श्रीमद्वादिवन्नवरूपतोमांगलिकत्वादेतद्ध्यानगुणोत्प्रज्ञाप्रकर्षधन्यत्वाद्वा स
र्वकालार्थकव्यापाप्यारंभात्सर्वमाचरणीयत्वं तस्मादेर्योस्यते तत्रप्रावत्त्प्रयोजने
नास्यसंबंधो न निरूप्यते सर्वथाभिधायित्वाद्वेनावद संगतिरिति प्रयोजनाको
त्तामाह बालधीवृद्धिसिद्ध्य इति बलेकामधेनुत्वाद्धलेति घलतिङ् वौधायां
इति बालाः शब्दव्युत्पत्तिरहितास्तेषां धियो बुद्धिर्व्युत्पत्तिस्तस्याः सिद्धिर्निष्पत्ति
स्तस्य अयभावः रक्षोहागमलध्वसंदेहाः प्रयोजनानीत्यादिना महाभाष्योक्त
व्याकरणप्रयोजनानां रक्षाद्यपि यद्यप्युक्तं मत्वाख्यानप्रयोजनं ननतद्यन्यतः ।
सिद्धत्वतो पिवेत्स्यादिनानत्रुवार्तिककारैरध्यापनादिभिरेव वेदपाठसंवरक्षा
देरपि ननएवंसंभावात्रातीव प्रयोजनत्वमुक्तमतः केवलं साधुत्वासाधुत्व ।
ज्ञानमेव प्रयोजनत्वेन विज्ञापनं विचारविशेषस्त्वविस्तरभयान्नेहोक्तः । ३

3

मे

अस्यच प्रक्रियार्जवं विषयः बालव्युत्पत्तिः प्रयोजनं जन्यजनकभावः संबंधः
शाब्दव्युत्पत्तिस्पृहाधिकारीत्यनुबंधचतुष्टयमपि ज्ञेयः समस्तत्वे च ननु अ
स्यैव सर्वशब्दव्युत्पादिकाकापि प्रक्रिया क्रियतामित्यत आह इंद्रादयोपि
इंद्रश्चंद्रः काशकृत्स्नापिशलीशाकटायनः पाणिन्यमरजैनेंद्रा जयत्यष्टा
दिशाब्दिकाः इत्याद्युक्ता ऐंद्रचांद्रादिव्याकरणकर्तारः महेंद्रादयो देवा वा
यस्य शब्दवारिधेः शब्दसमुद्रस्यान्तं परपारमियत्तया परिच्छेदेन ययुर्न प्रा
पुः तथाच स्मृतिः दिव्यं वर्षसहस्रं किलेंद्राय बृहस्पतिः पारायणं प्रोवा
च नान्तं जगामेति तस्य कार्त्स्न्येन समस्तप्रक्रियावक्तृत्वं नरो मादृङ्मनुष्यः
कथं तत्क्षमः समर्थः अपिः शैमुनिकल्पा यत्तु रचनार्थैः व्यासवाल्मीकायः
नक्रतसमस्तयार्थविशयम्भिसंधिः यदा वाचस्पत्यादयो वक्तारः इंद्रादय

ख्याध्येतारः दिव्यवर्षसहस्रादिसमयसाध्यः यापि प्रतिपदपाठेनापि पारगमनेह
रनस्तस्मादने तदा माहेशमनन्तव्याप्रणमेदमतिनामेदभागेनाल्पायुषा न तवि॰
ग्राभिप्रेतेनकर्यंकारं प्रक्रियान्तरं कार्यमित्येतस्याः एवमनुवादेन सञ्ज्ञात्वविधान
मचितमिति २ संज्ञाविधानमंतरेणास्य सुखप्रतिपत्त्यसंभवाद मिथास्वमानसंज्ञासं
ग्रहं प्रतिजानीते तत्रेति तस्मिन्प्रक्रियाज्ञे विविधेयेतावत्प्रथमे संव्यवहाराय प्र
मकशास्त्रप्रचलनेय संज्ञा अस्मात्पदाद्दयमर्थो वाध्य इत्येवं संकेतरूपा सरस्वती प्र
वीचार्थैः कृतानया संगृहीते संग्रहेणाकथ्यते ध्यमार्थः तत्राकारादिक्रमेणवर्णाम
न्तकामणुपदेष्टुमाचार्यस्तन्त्रमाह अइउऋ ६ षट्पदमिदं संज्ञासूत्रं यद्यपि अ॰
कारादीनामर्थस्याविवक्षितत्वात्प्रातिपदिकत्वासंभवाद्विभक्त्यसंभवे पदत्वा॰
संभवस्तथापि वाग्देवादीनामर्थानां सत्वात्तदविवक्षामात्रात्प्रातिपदिकसंज्ञाति

षेधासंभावान्निपातस्य चानर्थकस्येति वा प्रातिपदिकत्वाद्विभक्त्युत्पत्तेः पदत्वे तस्य।
स्वकन्देवत्सूत्राणि भवेतीति कोदस्तत्वा अयणान्तलक न योक्तं विभक्तेः प्रायशो
लोपो वर्णस्य च पदस्य च तरस्वतीहकृते सत्वे ह्रस्वोक्तादीर्घसंग्रहः बहुवचनं च प्रेक
संज्ञासिद्ध्यर्थं अन्यथा हृद्गावनमिति न त्समुदायसंज्ञा स्यात् तत्र संज्ञासंज्ञिनोर
भेदोपचारात् विसंधिनिर्देशश्च विस्पष्टप्रभृत्यर्थो नत्र संस्मारणेन मंगलार्थः यत्न
संध्यकरणमसंदेहार्थं संधौ हि सति यकारादीनामपि समानसंज्ञासंदेहः स्यात् तद
युक्तं व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमिति वचनाद्व्याख्यानेन तत्संदेह नाण
निरासंभवात् अनालस्यायसत्र्वेन संधिः सूत्राणमसिद्धत्वात्तदभावः प्रत्याहु।
नदृप्यसत् व्याकरणस्यानादित्वेनातोप्युरित्यादाविव संधिसंभवात् केचित्त्वेषां निपा
तानां पाठो निपातनं एका जनामिति ङि निग्रहार्थत्वात् प्रत न गृह्णाग्र चीतित्यलकृतिभाव
माहुः वस्तुतस्तु षट् पदत्वेन वाक्यत्वात् संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः नित्या स।

सार· प्र· ५ मासेत्याकेनसाविवक्षामपेक्षतइतिवचनाद्विवक्षाभावात्संध्यभावः एवंचाग्निमग्रेयसेग
त्तिरपि ननुसमानाइतिमहत्संज्ञाविज्ञानात्समानेनस्थानेपरिमाणेनयेषामितिचर्थे·
त्वाद्भिन्नरूपाणामेषांकथंसमानत्वमितिचेन्न सत्यंह्रस्वदीर्घप्लुतोदात्तानुदात्तस्वरि·
5 तसानुनासिकविवृतादिभेदैःसमानमानत्वात्तच्चचेष्टेः ननुवर्णपरिगणनमंतरेणासं
ज्ञाविधानानुपपत्तेःपृथक्वाद्वैकंवाक्यंसाकांक्षंचेद्विभागःस्यादित्येकेनानेनवाक्येन·
वाक्यभेदप्रसंगाद्वर्धद्वयप्रतिपादनप्रयुक्तमित्यतआह अनेनेति वर्णपरिगणनस्या
नुषंगिकत्वादर्थद्वयविधानाभावान्नवाक्यभेदापत्तिरितिभावः प्रत्याह्रियन्तेसंकोच्य
न्तेवर्णायैः प्रतिकार्यामाह्रियन्तेप्रत्याह्रियन्तेसंकोच्यन्तेइतिवाप्रत्याहाराः अवादि
संज्ञास्तेषांग्रहणायेत्यर्थः प्रत्याहाराणांसंज्ञारूपत्वात्संज्ञासंग्रहोवर्णपरिग·
णनेनाकस्मिके एतेपुंसत्वेपीति बहुवचनेनवक्ष्यमाणसूत्राभिप्रायेण जात्यभिप्रा
येणजात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्यामितिवा अवयवावयविनोरभे· ५

देोपचारात्तत्रावयववर्णाभिप्रायेणवा वक्तामिष्टोविवक्षितः नविवक्षितोविव

क्षितत्तत्सभावस्तत्वंतस्मात्तः किमतआह विवक्षितत्स्विति अत्रयद्यपिसं

धिर्विवक्षितएवभवतिविवक्षितःसंधिरेवभवतीत्युभयथापिनियमासंभ

वःएकपदादौविवक्षाभावेपिसंधेरावश्यकत्वात् ईदूदेदंतानांद्विवचनांतानां

मेकस्वराणांनिपातानांचप्रगृह्यत्वेविवक्षायामपिसंध्यसंभवाच्च नयापिविशे

षाध्यात्तुशब्दाद्वाक्यविषयत्वंनियमस्यावसीयते विवक्षाभावेःहेतुमाह लौकि

केति लोकेभवालौकिकावालास्तेषांप्रयोगजानात् अथवालौकिकप्रयोगादध्या

नपादयोनादिव्यवहृत्प्रयोगात्तस्मिन्हये समयःसंकेतस्तन्मात्रत्वाद्उपदेशेजन

नासिकइत्यादौकृत्वाभावइवात्रापिसंध्यभावइतिभावः द्विपदत्वपक्षेवायदे

तःचकारोनिपातत्वादिहेत्वन्तरसूचनार्थः नकपरिगणितानापचानामेवस

मानत्वे गंगानामित्यादौदीर्घवर्णादीनांसमानकार्यंनस्यादित्यतःतत्राक्षरम

सार॰ प्र॰ ६

वतारयति ह्रस्व॰ ह्रस्वश्च दीर्घश्च प्लुतश्च भेदाश्चोदात्तादयः एतेषामित्यनेन तेषां
समानानामर्थः एवं च ह्रस्वयोर्ह्रस्वयोर्दीर्घत्वाप्रसंगः समाना वर्णाः सवर्णा इत्यन्वर्थः
नाविज्ञानात्समानस्थानप्रयत्नानामेषां सावर्ण्यं परस्परमिति ह्रस्वस्य ह्रस्वदीर्घप्लुतैः
दीर्घस्य दीर्घप्लुतह्रस्वैः प्लुतस्य प्लुतह्रस्वदीर्घैः सवर्णत्वं ततश्च वर्णग्रहणे सवर्ण
स्यापि ग्रहणमिति ह्रस्वस्य सवर्णानां दीर्घादीनामपि समानत्वात्तत्कार्यं भवत्येवेति
भावः ऋऌवर्णयोश्चापि मिथः रलयोः सावर्ण्यात्सावर्ण्यं ननु ह्रस्वादिसंज्ञाविधान
मन्तरेण नतस्य रूपान्तरस्य वर्णस्य प्रत्ययस्तत्राह लोकादिति शेषस्यानुक्तस्य लौ
किकतो नादिव्यवहारप्रसिद्धेः ह्रस्वादीनां चादिनोदात्तादिसंज्ञासंग्रहः मीयत इति
मात्रा तिस्रः समयावस्था शोचाकालेन यावता स्वीयो हस्तः स्वजानुमण्डलपर्य
न्तिमात्रा सा तुल्यास्वपेक्षया समात्रया एका मात्रा उच्चारणकालो यस्य स एकमात्रः ए
वम्परत्रापि तदुक्तं एकमात्रो भवेद्ध्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञे

योव्यंजनेचार्द्धमात्रकमिति उच्चैरिति स्थानविशेषणंनावर्णानां तथाचअष्टौस्था
नानिवर्णानामुरःकंठःशिरस्तथा जिह्वामूलंचदंतानासिकोष्ठौचतालुचेत्यष्टौ
स्थानानि तेषुचोच्चनीचसमभेदात्त्रयोंशाः तत्रनाभिदेशादूर्द्ध्वमाक्रमन्नुदानवायुभि
घातात्वर्णाभिव्यक्तिः तत्रोच्चभागेभिव्यक्तउदात्तः नीचभागेनुदात्तः समभागेस्वरितइत्य
र्थः एते पंच पदंहि पदेवाएवंवत्संध्यभावादिचसंधेर्जातानीवान्तराणिसंध्यक्षरा।
णीतियोगरूढापंकजादिवदवयवयवच्चमन्त्रिसद्भावादन्वर्थता अतेनाकारादि
ष्वतिप्रसंगः ह्रिमात्रत्वेनह्रस्वोदात्तानुनासिकनिरनुनासिकादिभेदैरष्टादशाष्टा
दशभेदभिन्नत्वं लृवर्णस्यचदीर्घप्रयोगाभावात् लृवर्णसंध्यक्षराणांद्वादशद्वादश।
भेदत्वं तेचस्वरप्रक्रियायामेवोपयुज्यंतेइतिनात्रोक्ताः उभये २ समुदायद्वयपराम
र्शकत्वादुभयशब्दप्रयुक्तिः तस्यचद्विवचनांतप्रयोगाभावाद्वर्णविवक्षयावाबहुव
चनं समानसंज्ञकाः संध्यक्षरासंज्ञाश्चोभयेवर्णाःस्वरसंज्ञकाभवंतीत्यर्थः अचोंजोः २

ऋवर्णं वर्ज्जयन्ति त्यजन्तीति अवर्ज्जाः अवर्णान्ये अवर्णत्वरहिता इति वा अत्र केचि
त्कालापानुसारिणस्तु दश समानाः द्वादश नामिनः स्युः तदयुक्तम् उभयशब्द
स्य सर्वनामत्वात् तेषां च बहिस्य अकारवाचित्वात् सर्वेषां समानसंज्ञकं पंच वर्णास्तथा द्वा
दशसंज्ञकं च तत्र वर्णपरामर्षकत्वेन हृतिक्ष व्याख्यानात् तद्भेदानामनुपादानात्स्वरूपदेशा
त्वादित्वे परभेदपरित्यागे मानाभावात् लृवर्णे न दीर्घोऽस्तीति दीर्घलृवर्णस्य प्रयोगा
भावाच्च तद्दशत्वादित्याह ते च तस्मात्पञ्च समानाः नव स्वराः अष्टौ नामिनः तत्र
भेदाश्च तत्तत्संज्ञकाः उक्तानुवादः सर्वमन्तरग्रंथेष्वेव भाति अनुक्रांतास्त्यादि ग्राह
यितुमिच्छा जिग्राहयिषा प्रत्याहाराणां जिग्राहयिषा प्रत्याहारजिग्राहयिषा तया आ
यन्ताभ्यां प्रत्याहारा इत्यधिकारस्तु च मनुवर्त्तते तत्राद्यन्ताभ्यां आद्यन्ताभ्यां गृह्य
माणाः प्रत्याहारसंज्ञका भवन्ति संज्ञाविधानसामर्थ्यान्तर्मध्यगानामाद्यन्तवर्णानां
च ग्राहकाः इत्यर्थः वस्तुतस्तु आद्यन्तेति सांकेतिकं प्रत्यक तत्राद्याभ्यामाद्यन्त

वर्णाभ्यां गृह्यमाणआद्यंतवर्णसंज्ञका इत्यर्थः तन्नाम तौ आद्यंतवर्णौ नाम यस्य स
तथा संख्यानियमस्त्विति एतावंत एवेति संख्याया नियमः प्रतिकार्यमाहरणा
त्कार्याणां चानंतत्वान्नियमाभाव इत्यर्थः केचित्तु यत्र यत्र येन येन तत्तज्ञा नियम
प्रसंगे सत्याह संख्येति अनियमोऽनैयत्यं नालिविंशतित्वेन नियमनात् तदु
क्तं भवन्त्येकैकस्मात् द्वाभ्यां मासाल्पवौ चतुर्भ्यः स्तः सः षड्भ्यः स्यादिन्य प्रत्या
हाराश्च विंशतिर्येया इति तथाहि ऊभ अव कत इल यम जम ऊपच खव य
प अः वह व ड ब ज व हू स वम रस ङस खस शस ततु भोस्मभति प्रत्याहारा ना
मनेकेषां कथयिष्यमाणत्वात् कथं विंशतित्वं नत्ववर्णसमाम्नायस्य त्रस्त्य वर्णाः
विंशतित्वमिति वाच्यं ङोनिपातनस्यादावेकस्वरत्वप्राप्तये ङोऽत्र सवर्णस
माम्नायस्य चतुःषष्टिरेव वर्णाः प्रत्याहारस्य ग्रहिष्यमाणत्वादिति चेत्तेषां वर्णसमा
म्नायस्य त्रयस्य हसे विंशतित्वनियमात् अन्यथा २ प्रत्याहारा अधिकाः एकचत्वारिं

सा॰र॰
प्र॰
८
8

षान्नियमोऽपि न स्यात् हलः ॥२॥ हल्प्रत्याहारस्तत्कान्वर्णान्नत्र व्यंजनसंज्ञाविधी-
यते तदेव विवृणोति हकारादय इति हल्प्रत्याहारेणैव व्यंजनव्यवहारसिद्धेर्व्यं-
जनसंज्ञाविधाने सर्वप्रसिद्धसंज्ञासंग्रहार्थे विगानेन स्वरूपं व्यंजनं यस्मात्तद्व्यंजनं
तदेवाह स्वरहीनमिति आत्माश्रयदोषदुष्टत्वात्स्वराणामपि स्वररहितत्वा-
द्व्यंजनत्वं स्यादतो हीनशब्दस्याभाववचनस्यान्योन्याभावपरत्वे स्वरेभ्यो हीन-
मन्यत्स्वरान्योन्याभाववदित्यर्थः संसर्गाभावपरत्वे च निर्देशस्याभावप्रधान-
त्वात्स्वरत्वात्संसर्गाभाववदित्यर्थः ननु सा व्यंजनानीत्युक्तत्वाद्धसान्तव-
र्त्तिनोऽःकारस्यापि व्यंजनत्वं स्यादत आह नेष्विति श्लिष्टोच्चारस्यकंतु मध्य-
कत्वात्संशितत्वरणार्थे पातनेरेव तन्विहेनोऽद्भुतः सतो पाठ्य इति भावः एति-
गकृतीनिरुक्तगत्वरद्वत्यर्थः अस्तु ज्ञास्तत्रमाह कार्यायनादर्थ्येवन्तु यीकार्या-
र्थत्वे च प्रत्ययादिष्विवेति प्रत्ययानिरिक्तत्युक्तं प्रत्ययश्चादिर्येषां ते प्रत्ययादय ८

वि

दयमितग्रहणं संज्ञानुवृत्तीहेः प्रत्ययआगमआदेशधातुसूत्रगणउणादिवार्त्तिकलि
गानुशासनानुपाठीयंते एभ्योतिरिक्तो मित्रः तत्र वर्त्तमानोप्यनन्त्यकार्यकारी का
र्यायट्टत्रभेदस्थाननियमनुगममाद्यर्थादिरूपा येनार्थः अथवा प्रत्ययः प्रतीतिः प्र
योज्यहृदवोधस्तस्यादिः प्रयोजकहृदप्रयोगत्वात्रातिरिक्तो रहितः व्यवहारावस्थाया
मवर्त्तमान इत्यर्थः इत्संज्ञकस्य लोप इत्येव व्रतावे यस्येत्संज्ञकस्येत्युक्तिः सर्वस्येत्संज्ञ
कस्य लोपार्थः अतएवाग्निहृद्गभृतीनामित्संज्ञानालोपलक्षणे आदेशे क्रिय
माणे षष्ठीनिर्दिष्टस्येत्यनेनैवस्यात् यस्येत्संज्ञको च शब्दाधिकाद्यायिकृप
मितित्वायात्सर्वादेशसिद्धेः नानर्थकेलोन्त्यविधिरित्यस्याश्च परिभाषायाः प्रयो
जनाभावात् भाष्येनु ज्ञात्वादनाश्रयणात् लोपस्वरूपमाह वर्णेति वर्णानामा
वर्णात्वेनस्वत एवादर्शनात् हिधिर्दर्शिः अवणार्थः वर्णस्य अवणमित्यर्थः ए
केवर्णे विनाधणपपोत्यजि प्रतिवध्यादृष्ट्या भावविरुध्यते वर्णे विरूणद्धीतिवाव

सार॰ प्र॰ ६
९

र्णविरोधः स्वरैरेकादिभिरनंतरिता अव्यवहिताः हलो यहलसाः स्वहलसा इत्येक
देशात् द्वयोरपि स्वराव्यवहितयोः संज्ञा एकवचनान्हलो यवनमिति वत्समु
दायसंज्ञा वर्ज्यन्ते स्वरव्यंजनाश्च विजातीया एव अमात्र वर्जनाद्वा वर्णाः
सजातीयवर्णसमूहाः नद्यादिकास्तत्रार्थः संज्ञान्वर्थका इकारानुबंधित्वा
च्चायं चवर्गस्य ग्राहित्वं तयोक्तं अकारात्संचमो वर्णस्तमाहुः पंचकग्रहं उका
रलत्व विद्यानोना न्यो भाविनं महतीति अदेदेव नामिनः इतिस्थान षष्ठी अ
नियतस्य वंधायास्तस्यात्मत्वात् एतेचानिर्दिष्टस्थाना गुणत्वेन विधीयमानानामि
न एव स्थाने भवतीत्यर्थः विपरीततिर्दे शोनामिप्रकारावध्यर्थः तेन अरअरस्था
न एवैत्यादि च एवनामिनः स्थानिनः लकारस्य तल्लसावर्ण्या एवं चगायतो
न्यादौ गुणप्रसंगः आरोकृप आइति द्विमात्रग्रहणसामर्थ्यात्र हस्वस्य वृद्धिसंज्ञा
अकारस्य आकारो वृद्धिः शेषस्सर्ववत् अन्त्यस्वरादिः अन्त्यस्वरः आदिः आदिर्भूतो व ६

60

यथोपसमस इति तत्कृणां संविज्ञानेन तत्सहितो वर्णोऽस्मिन् ज्ञः ओं स्वरमात्रसंज्ञावे आयन्त
वदेकस्मिन्निति स एवादिरन्तश्च अन्त्यात् र ओंत्यादिति सामान्यनिर्देशाद्ग्रहणमाद्या
दित्युक्तं असंयोगादीनि नसंयोगादयः संयोगविसर्गानुस्वाराः परे यस्मात्स यथाविस
र्गादिपरस्य ह्रस्वस्यापि गुरुत्वं तदुक्तं संयुक्ताद्यं दीर्घं सानुस्वारं विसर्गसंयुक्तं विज्ञे
यमक्षरं गुरु पादान्तस्थं विकल्पेनेति नासिकामनुगतोऽनुनासिको वर्णधर्मस्तद्भे
दोपचाराद्वर्णोऽपि यद्यपीह ह्रस्वप्राणित्वर्थ से नांगानासिक्यैकवद्भावविनियमान्मुखना
सिकाभ्यामित्युक्तं तथाप्यत्र नासिकाशब्देन लक्षणयोच्चारणस्थानयोर्नासाविवरयोः
विवक्षणान्मुखनयुक्ते नासिके इति तत्पुरुषाश्रयणात्साधुत्वं यद्वा लक्षणाहेत्वो
रिति हेत्वे मुखनासिकाभ्यामिति भाष्ये चोक्तत्वादेकवद्भावानित्यत्वं इति सधुपयो
गिसंज्ञाप्रकरणं उपोद्घातसंगत्या संज्ञा निरूप्य संधिस्तत्रोपजीवकत्वात्कृत्वा निरू
पणान्याकांक्षितं संधिनिरूपणं प्रतिजानीते अथ नेति स्वराणां प्रथमोद्दिष्टत्वेन स्वरसं

सार० प्र० १

यिमभिधास्यन् अवर्णस्य चतत्वेन संध्यभावात्सवर्णे दीर्घः सहेतस्य च परत्वेन बलवत्व
प्रदर्शनार्थं लक्ष्यरित्यागेन इवर्णादिक्रमेण संधिमाह इयं स्वरे इति सांकेतिकं प्र
त्यमेकवचनांतं नपुंसकत्वेऽपि विभक्तिर्नैवास्ति हलोऽस्मा यत्र दृश्यते एकं द्वि बहु वा
ऽनेन तत्सांकेतिकमुच्यते इति वक्ष्यमाणत्वान्नैतस्य पृथग्योगित्वं सांकेतिकत्वं यत्नमि
ति भावनिर्देशः स्वरपराद्देशसंदेहाभावार्थः वर्णग्रहणेन सवर्णग्रहणाद्दीर्घे
कारस्यापि इ स्वरे अर्हहूतः इ उच्चहणाभ्यामन्योर्हरेफहकारवर्जित इति रेफहका
राभ्यामन्यः रेफत्वहकारत्ववर्जित इति वा ह्लो ह्रस्वादिः स्वरे इति सर्वसूत्राण्युदाहृत्यादि
त्यनुवर्तते स्वरादित्युक्तं नस्य स्वरविशेषत्वात् अत एव दात्रं पात्रमित्यादौ दीर्घस्व
रस्य न द्वित्वं जातिपदार्थांगीकारात्स्वरे ह्रस्वस्यानुह्यवीवनहिं त्वाप्रसंगः यमे र
केचित्तु बे इति पठन्ति तन्मते उभयत एव जबदर्शनादधिकसंगतेः भज्ञो भज्ञ
इत्यादावन्यत्रसो जश् इति सिद्धेः गोमहिषीन्यायेन सवर्णस्य सवर्ण एव भवतीति भावः १०

यद्यपि रुसानो बहुत्वाज्जश्वानो वल्पत्वादत्र यथासंख्यत्वासंभवस्तथापि पंचवर्गसमदा
यापेक्षया यथासंख्यत्वेप्रसंगादत्रोक्तेर्वा अन एवाग्निमदित्यादौ यथासंख्यत्वेनादेशा
भावः वक्रव्यसमप्रयोगानुसारित्वाद्वा नडकं सारस्वतलेन लोपिस्तत्र वक्रव्ययोर्भिदा
प्रवृत्तिर्लक्षणान्तरत्वेव वक्रव्यानप्रयोगानन्दति अन्त्यं संयोगान्तलोपे कृते व्ये वहिरंग
याद्देशास्यासिद्धत्वात्तदभावः रानव अर्हः इत्यत्र संश्लिष्टत्वाद्धकारस्यापुपलक्षण
त्वात्र हस्तीत्यादौ हान्यस्यापि पयोहित्वे वक्तानत्त्वहोदित्येव पाठो लेखकदोषाद् दः
पृभृत्पुः यद्यपि सावर्णकौः डिन्यत्राप्येन सांताक्षिलेनेरेफस्य हित्वनिमित्तत्वेनग्रहणत्वका
र्यित्वबाध एवेति विशेषणावैयर्थ्यं न यथाप्यस्यवृप्रपंचार्थमेतदित्यवसेयं पन्नगोः
र्यत्रेत्यत्र हित्वेदीर्घादाचार्याणामित्यनेन विरुद्धमिति तदसत्तदीर्घादाचार्याणामित्य
नेनदात्रंणात्रमित्यादौ दीर्घादचः परस्य परोहित्वनिषेधात् व्याख्यानात्तरस्य च भ्रान्तिजं
मितत्वात नाम्नामिति अस्माल्लत्राद्देतनदमनुवर्तनत इति अस्माभिर्न लिख्यतर

सार. प्र. ११ त्यर्थः पद्मा आभिः स्वरस्वतीभिस्तत्र तन्त्रत्वेन तत्पदेन आलिख्यन्ते स्मेति व्यवहितान्वयः
लञ्ञानुवंधो यस्य स लनुवंधः गमल्गगता विद्यादिः गवादेरिति यद्यपि कित्वाद्यागम
निपातकेस्याभावादव्यवस्थास्यात्तथापि गवादेरिति पंचमीनिर्देशान्नु गवादेः परः अव
र्णस्य आगमः आगमन भवति केचित्तु गवादेः अप्रत्यये भवति केचिद्दर्णस्य परभूत
स्य आगमो ऽर्थात्सर्ववर्णप्रतीत्यर्थः तेन गोजिनमित्यादि सिद्धिरिति व्याख्यातं अ
त्रैव गोअग्रमित्यादौ केचिद्दर्णस्यागमः अलोपः इत्याहुः वस्तुतस्तु वक्रव्याल्वाद्वा
व्याजवान्तः गवेन्द्रस्तु अत्र नित्यं गवेशः गवीशः इत्यत्र वा गोऽग्रं गोजिनमित्यत्र च न गोऽग्र
ग्रं गोअजिनमिति प्रकृतिभावेपि प्रोठ इति अत्राव र्णागमस्य वहिरंगेनापि प्रयुम
सेधि विधानसामर्थ्यान्नित्यत्वाद्वा प्रौढः प्रौठिः भारोहः स्वैरं स्वैरिणी अक्षौहिणी ।
त्यादयः प्रयोगतो ज्ञेयाः प्रसंगादाह क्वचिदिति गव्यूतिः स्त्रीक्रोशयुगमित्यभिधाना
न्न क्वचिदिति उक्तेर्गवामित्री भावे गोस्तिति रित्येव अत एव शाकार्यं तत्पत्रं अन्यत्र । ॥
जप्यः

हेयंजेयंमतः तथाक्रयार्थंप्रसारि तेक्रयः क्रेयोऽन्यः एवंगम्यनाम्यादयः प्रयोगतोज्ञेयः नन्व
नैनैवलव्यादिसिद्धावोदौतोर्यः स्वरवद्भित्यनारंभणीयमिति चेन्नतस्यसिद्धेसत्यारंभोनि
यमार्थइति पादिनिमित्तयोरेवोदौतोरितिनियमार्थत्वात् अतएवश्रोऊयते ऊयतेर
मादौतद्भावः यो:४ एवंस्तत्रेभ्योःपादौत नुवर्तव्याचष्टे अयादीनामिति ननुश्रेनुष्टा
वितानामेवायादीनामित्यर्थंवसायाहृत्वंश्चतीतिहृत्त्वहृट् नमाचष्टे इत्येणिच
टिलोपेहत्त्वपति ततःकिपिणिलोपेचहृत्त्ववृद्धेत्यादौलोपाभावः लोपशीति नपूर्व
कार्यमित्यर्थः दंड्डिषित्यादावुत्तरकार्यंभवत्येव यद्यपिराजपिरित्यत्राप्युत्तरकार्यमे
वतथापितस्मिन्सतिपूर्वकार्यस्यभावित्वात्तदभावः वक्रव्यात्वात्युनरित्यधिकोपाद
तस्याधिकार्यत्वाद्धाराजाश्वइत्यादौसंधिः यत्तुसंधिग्रहणात्संधिसूत्रेणैवलोपवि
संधिप्रतिषेधाद्राजाश्वइत्यादौतदभावात्संधिर्भवत्येवेतितदसत् राजभिरित्यादा
वपितन्माभिप्रसंगात् एदोतः ५ नपरकरणंस्वरवोच्चारणार्थंअत इत्यत्रततावः

सार॰ प्र॰ १२ मात्रग्रहणार्थं वक्ष्यमाणसामान्यविशेषन्यायेनासवर्णविशेषत्वान्निरवकाशत्वाच्च ।
12 नायैवं सवर्णेन सवर्णस्यैव सवर्णपरत्वमिति सवर्णस्येत्यस्य अक्रः सहेति सर्वपरयोर
कादेशसंपादनार्थं दधीहेत्यादौ यत्वस्यापि प्रसङ्गावह सामान्यमिति बहुव्यापकं
सामान्यमल्पव्यापको विशेषः शासनात् शास्त्रं तत्र उत्सर्गापवादयोरुत्सर्गो
बलवानिति परिभाषायाः इति भावः अस्मिन् पदार्थी गौकारे प्रत्येकं वाक्यपरिसमा
प्ते विशेषत्वाविशेषात्पक्षान्तरमाह परेण सर्ववर्णावयवेति सोत्र क्रमात्पौर्वापर्य ।
प्रायपाठ इति परशब्दस्य इष्टवाचित्वात्सर्वेणापि कारितस्य बाध इति द्योत्यते पोलोपश्च
त्यतो मङ्कलतिन्यायेन वाक्यतेः सत्यस्य च निपातनत्वेनानेकार्थत्वाद्धोतृ ऋकार इत्या
दौ ऋकारस्य ऋकारे ऋ वा पदान्ते प्रकृतिभावोपि वा पक्षे दीर्घश्चेति रूपत्रयं होः
तृ ऋकार इत्यादौ ऋकारलृकारयोर्वा ऌऋ लृवर्णयोः सवर्णत्वाद्दीर्घे लृकाराभा
वात् दिमतेदीर्घ ऋः इत्यादि हलादेरिति वक्ष्यमाणत्वात्कचिद्विकल्पेन कचिच्च नित्यमि । १२

ति तत्रस्थावर्णान्तोपसर्गस्यैङादौ धातौ टिलोपात् प्रेजते प्रोषतीत्यादि एङादौ सन्ध्य
तौ वेति उपेङ्कीयति प्रोढीयतीत्यादि शाकंधुः कर्कंधुः कुलटा सीमन्तः केशेष्वेवन्य
न्यत्र सीमान्तः पतंजलिः सारंगः इत्यादौ नित्यमेव अग्रे एवेत्यादावनवधारणे एव अवधा
रणे तु अग्रे एव गच्छ तथा ओमिति शिवायोन्नमः शिवश्राइहीत्यत्र धातूपसर्गयोः का
र्यमंतरंगमित्यंतरंगत्वादादौ वेकारे हाजते योः सुभगोः स्यानेभवति लभन्ते सावन्यतनम
व्यपदेशमित्याङनाङेकादेशस्याङ् ग्रावादाद्यवर्णान्तस्य टिलोपाद्वि वेहीत्यादि॰
तथापटत् इतीत्यादावद्विकक्षस्यानेकस्वरस्याव्यक्तानुकरणस्यादतन्तस्य ततो टिलोपा
त् टितीत्यादि द्विकक्षस्य त्वस्य पृषोदरादिवद्विकल्पेन वर्णनाशात्पटत्पटेति पटत्पट
दितीत्यादि एवमन्यत्रापि प्रयोगतो ज्ञेयं क विधिति स्वरवार्ण इत्यादौ तृतीयासमासे
वाक्ये ऋते परे न यापि प्रार्णमित्यादौ प्रवत्सवत्सतरकंबलवसनऋणदशानां एषा।
मृणे परे एवमुपार्छति प्रार्छतीत्यादौ ऋकारादौ धातावावर्णान्तोपसर्गस्य न स्मिन्मु॰

सार· प्र· १३

13

वधानोत्वस्यैवेति ऋपर्षभीयति ऋपार्षभीयति न चाल्कारावपि: सावर्ण्याद्धि कल्प
नाल्लि प्राल्कारीयति प्रल्कारीयतीत्यादिर्ज्ञेयं ऋलयोः सावर्ण्यविधानेन तवल्कार इत्यादौ
ल्लात्परस्यापि पयोस्याद्धिमात्रायर्थे नचैनं वलेनेत्यादावपि राश्रिनेणत्वमापद्येतेति वाच्यं
वक्रत्वात्वेन न संधिकार्यमेवानयोः सावर्ण्यविधानात् ङोष्ठोत्वोः इ वा ङौ इति छेदः एव
पुकारान्तत्वेनोतोः पूर्वं प्राप्तिस्तथापि ग्रामीवत् [illegible] संताजायदंतयोर्ह्यौतेपरमिति पर
त्वे वाच्यमवस्थानः समासएवनेह नवोः इः इति सारस्वतप्रक्रियायां स्वरसंधिः ॥१॥
प्रकृत्यायथावस्थितरूपेण भवनं प्रकृतिभाव इत्यर्थः नामी १ घोल्लोपश्चेत्यतो वा
नुवृत्तेस्तस्यचव्यवस्थितार्थत्वकल्पनेन लोकाच्चादसएवामी ग इत्यस्य प्रकृतिभावात्
म्ययानि भिषगग्रहे इत्यादावमी रोगः सोऽस्यास्तीत्यमीत्यस्य प्रकृतिभावः वस्तुतस्तु अ
मी ई ऊ इति छेदः एवंच ईकारांतो मीत्यर्थः स चादस एव तसे भवति रोगवाचि न त्वनेनत
त्वान्नातिप्रसक्तिः नेतियोगविभागाद्धि सोऽइति विसृज इति विलविति इत्यादौ संबु १३

द्वावोकारान्तस्यौवैदिके इतौ परे वा प्रकृतिभावः न चायं गंजस्यासमासे ऽकवर्णे स्वरे वा प्र
कृतिभावो वा शब्दादेव चन्द्रस्वत्वमपि च वेति चक्री अत्र चक्रि अत्र चक्र्यत्रेत्यादि तः
प्या गेतस्य अ इति परे प्रकृतिभाव इस्वत्वतदभावाविति ब्रह्म ऋषिः ब्रह्मऋषिः ब्रह्म
र्षिरित्यादयो ज्ञेयाः नामीनिकृतसंधिनिर्देशात् सर्वेषां संध्यनिषेधः यो द्वित्वे ॥ द्वित्व
सामान्योक्तेः पचेते अमरइत्यादावपि प्रकृतिभावत्वं येन विधिस्तदंतस्येति तदंत
त्वोक्तेः ओ ॥ आ ओ ओ इति केचित् पदे वा अवर्णस्य ओकारेण सहोच्चारितस्य ओ इति
प्रत्याहाराद् एकस्वरावाभिः अकारस्यादेशोवकारलोपाशि च सूत्रसंकोदस्तत्वा अग्रय
णात् संधिः द्विपदत्वपक्षे केचिदेकशेषमाहुः तन्मते विभक्तिपरत्वाभावात् नि
पात इति प्रत्येकं संबध्यते आ इति निरनुबंधग्रहणं निरनुबंधकग्रहणे न सानुबं
धकस्य ग्रहणमित्या ओ न निषेधः एतद्विभागस्योक्तेः ई षदर्थे क्रियायोगे मर्यादा
दाभिविधौ च यः एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोर ङित् उदाहृतं च उ तमेनैरत्य

सार० प्र० १५ सेनत्वमाम्नातादेङ्गो खिले ॥ आ एवं सर्ववेदार्थ आ एवं मह्वचो हदे इति एकस्वरत्वादेव
संध्यभावाभावप्रियुक्तपादानसामाथ्यादोकारस्योकारान्तनिपातोपलक्षणत्वं आपि
वानुहते कञ्च इन्नोवेति उ इति विति तस्मादेव चोनङ्गोदीर्घस्यानुनासिकङ्वर्णादेशा।
अवेति ऊँ इति तथामयपरस्य ञो चिवोवेति किमुक्तं किमुउक्तमिमायुत्सं इत्या
व त ४ यद्यपि हरत्वमपिस्थितं न तथा च माहात्म्यः प्रयत्नाधिकप्रयत्नाश्रयेण न यत्र अव।
णतङ्घेये आह्वानसरोदनाद्युपलक्षणत्वाज्ज्ञाने इत्याद्युक्तिः तत्रगानरोदनयोः प्रसि
द्धविचारे अथः स्विदासी३ उपरिस्विदासी३दित्यादौ एव वाक्यस्य टेर्लुत इत्यायुद्ध
आग्नीवी३ इत्यादि इति सारस्वतप्रसादे प्रकृतिभावः चपाः३ यद्यपि खले चपवि
धीषविधेः वाक इत्यादावेव वर्त्तमाने चपदे च पविधानसामर्थ्यादेव नन्दप्लुतस्य पविशेषा
देव परत्वप्रामेरग्रहणाद्वार्थं तथापि चपाच्च ः श इत्युगारवत्वेनदुःस्थ ननस्त्रवाक
स्थानतीत्यादौ तदभावः चपानां यो पलक्षणत्वाद्विपरीतनिर्देशाद्धासमिधं इ १५

धनं यस्येः नित्यमिदं धनमग्निमदानयनं कर्कुर्वैशाहृत्यादावपिजवाः गमेन्द्र वाशाख्य
व्यवस्थिताव्यवस्थितविकल्पार्थत्वान्म यदिप्रयोगे नित्यं विकल्पे यत्नमन्त्रायमेव
नित्यं विधेर्वाऽग्न्याश्च मित्येकमेव रूपमिति निरदयुक्तं एवं विधिनियामकाभावात् मप
टिनित्यवाच्यमित्युक्तेः कालापादिषु च प्रत्यर्यपदं मन्त्रविशेषपरं जेयं चपाश्र
वेजवाहृत्यनोरूपोपलक्षितं चपानन्तरं तेनं मन्त्रायकं कुर्मयश्चाग्निमन्त्रयनमित्यादौ क
नामपि जमाः चपान्तं विपरीतनिर्देशोः सन्देहार्थः यद्यपि विभक्तिविपरिणामेन
चपानन्तरं तावपि पुनरुक्तं द्रहणमपार्थं नचापि तस्यानन्यगतिकत्वात्राज्यायणं प
दान्तरं द्योपवनेहाविसृप्रशाम हा॥ २ चपाश्रवेजवाहृत्यनोमेङ्कल्पनित्यायेन विभक्ति
विपरिणामेन पंचम्यन्तं जवान्तरहेतुः सामिद्धो मोग्निमहुतं कर्कव्यतनमित्यादिसि
द्धिः यद्वर्गागहत्यस्यायमभिप्रायः योषवन्त महाप्राणत्वेस्या अन्तादिधर्मैस्वपचतः
चैहं स्यान्तरत मत्वाज्जुहोतीत्यादौ हस्यानेवर्गाचतुर्थादिशार्थमिदं प्रसङ्गादुक्तं

सार॰ अत्र च निमित्तनैमित्तिकयोर्यथासंख्येनाप्युपपत्तेरिति स्तोः श्चु सश्च तवर्गश्चेति समा-
सं॰ हारे द्वन्द्वे द्वैक्यादस्तो लिंगव्यत्ययः अनित्यमागमानुशासनमिति वा नुमभावः इतरेत
१५ रयोगे वा तत्र एकवचनव्यत्ययः प्राधान्यात्सर्वं निपातनः प्राप्नोतीति न यथापि श्लिष्टेणोच्चार
15 णेन लाघवात्ससमासो मत्वादिग्रहणात्‌ प्राधान्यात्सर्वं निपातननियामकस्य वक्तव्यत्वात्‌
सो च त्वाहा सर्वं तं यत्तु सापुनस्तुः स्तु इति निनम्य कथा अपणमिति तदयुक्तं तस्य क
थ परपद प्राधान्यात्सकारयुक्तस्यैव तवर्गस्य श्चुत्वविधिप्रसंगात श्चुभिरिति बहु
वचनं व्यक्त्यभिप्रायेण जात्यभिप्रायेण वा यत्तु स्यान्यादेशयोरिव निमित्तनैमि
त्तिकयोर्यथासंख्यत्व प्राप्तभावार्थमिति तदयुक्तं तदभावस्यानयादित्रि निषेधा
श्च देव सिद्धेः निमित्तनैमित्तिकयोर्यथासंख्यत्वाभावात्कारस्य शकार चवर्गाभ्यां यो
गेशः एवं तवर्गस्य च शकार चवर्गाभ्यां चवर्गादयः स्युः श्चुभ्यां इति निवक्तव्ये श्चुभिरित्यु
क्तिः उभयतो योगाच्चीननस्वराज्ञो यज्ञ इत्यादावपि श्चुत्वं नच्चिदमित्यत्र कुत्वं तंरश्चो १५

वहिरंगस्त्रुत्वस्यासिद्धत्वदभावः ष्टुभिः २ न पीति निषेधाज्ज्ञापकादत्रापि सकारस्य षकार
टवर्गयोगे षकारः तथा तवर्गस्य तयोर्योगे टवर्गादेशस्यार्थः शेषं सर्ववत् टीकागतानि विस्
स्पष्टीकृतं इति तोः षि एकयोगनिर्दिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिरिति न्यायात्स
र्वे नस्तो रनुवृत्तेः तोर्लि ८ लकारस्येहे विध्यात्स्यनेन तन्तम इति न्यायान्निरनुनासिकः
सानुनासिकस्थाने सानुनासिको लकारादेशः स्यादर्थः नापि षीति सप्तमीनिर्दिष्टालोपेष्टे
स्यादेशस्त्वे भवत्येव टोः २ नर इति नशब्दस्य प्रथमाबहुवचनान्तस्य अंतेमजमावेत्यतो ८
वान्तहृतेस्तस्य च व्यवस्थार्थत्वेन षष्ठ्यम्भवति षष्ठ्यन्तापदम् इत्यत्रापि निषेधः नः सक्त्व नः स
गिति योगविभागाद्धान्तहृतेश्चान्न नपाहीत्यादौ सकिञ्चपदान्तत्वेन नस्यानुस्वारविसर्ज
नीयच कुप्वोः ष्क ष्पौ वेति विकल्पेन ष्पौन्न ष्पाहि न्नःपाहीत्यादि तथा कान्कानित्य
अपि वा शब्दस्य व्यवस्थितार्थत्वेन ष्कस्याभावे डौत्सर्गिकस्यादेशो कोस्कान् विकल्पा ८
त्कान्कान्प्रशान् नतोतीत्यत्र च नमत्तनः षड्मेन इत्यादौ वाशब्दाल्लोकाद्धानकार

टकाराभ्यां तस्य विकल्पेन धुडिति रूपे च सन्त्साः षट्सान्त इत्यादि यथायथा यथास्वं प्राङ् ष
ष्ठः इत्यादौ ङकारणकारयोः शासे परे ककुडकौ सन्तौ योगे तत्र इति तट्टे शौ च प्राङ्क्ष
ष्ठः सुगण्णष्ठः इत्याद्यपि ज्ञेयं तस्य श्चुत्वेन तस्यापदान्तत्वाच्चुगभावः पदागमास्तद्गु
णीभूता लक्ष्ये ग्रहणेन गृह्यन्ते इति न्यायात् तस्य पदान्तत्वात् श्चुत्वस्य वहिरंगत्वेनासिद्धत्वा
च्चुत्वाभावेनस्यापदान्तत्वमनुस्वारः तस्य विसर्गेपि पुनः स एव शेचक भवान् च्छरत्
त्यत्र च किं नस्यापदान्तत्वेनानुस्वारे श्चुत्वे च प्राप्ते परत्वादनुस्वारेपि यमाद्युपसेत्पदान्तेनु
स्वारस्य नित्यं यमभावात् नकारस्यैव कुत्वाभावश्च वहिरंगत्वेनासिद्धत्वात् कत्वेहते
स्य योगान्तलोपात् भवाङ्कुर इत्येके ननु कुर्वन् शेते इत्यादौ च किं नस्यापदान्तत्वान्पर
त्वास्मत्वे स्यादिति चेन्न सतः परशब्दस्येष्टवाचित्वात् कार्यविनस्रवेणापि परवाधादनुस्वारः
परणी ह्रूः ४ यद्यपि कुर्वन्नास्ते इत्यादौ नस्याहित्वे पूर्वस्यापदान्तत्वाण्णत्वमाप्नोति तथा
प्यवकाशे पञ्चने रेफीन्यत्र वेड्मोरित्यनेनावानहत्वेनेन्द्रं केचित्तु पदान्तस्यैव वेहधीभावादहलिल १६

मज्ञादिदले नदीयव्यपदेशाद्वाश्चापि सर्वस्यापि पदान्तत्वात्समन्वेनेत्याहुः दीर्घादपीति पि
शब्दाद्ह्रस्वान्वाद्धाश्चाश्चाङ्ग्रा मन्यस्मान्यदाजादीर्घाद्धा आङाङेः पदाच्च दीर्घादिति नित्य
मिति विवेकः अं इत्यनुस्वार इत्यनुस्वारस्यानुस्वार संज्ञा सर्वत्वेनानित्यत्वात्किंवन्तरा
जातोसमो मस्य नानुस्वार इति सम्राडित्यादि यमाः स्वरेच व्येम्यनो वान्हने लस्य च
व्यवस्थितार्थत्वादपदान्ते अन इत्यादौ निमित्तं करोषीन्यादौ पदान्ते च वा वा शब्दालो
काद्यामनयवलपरे हकारेनुस्वारस्य यथासंख्यमनुयवलवा भवन्ति तनस्थ्वं किंह्य
लयति किंल्लयति किंह्नुते किंन्ह्नुते कियह्यः किंह्यः किंकल्लयति किंह्लयति कि
ल्ह्रादयति किंल्ह्रादयति इत्यादयो ज्ञेयाः प्रचुरप्रयोगाभावाच्चेनेहोक्ताः इति सारस्व
तप्रसादे व्यंजनसंधिः ॥ विसर्जनीयस्य २ अवपरस्य विसर्जनीयस्यान्वे रेफलोप
शादिविशेषविधिः परिशेषान्त्वसपरत्वोक्तिः अत्रापि वान्हेतेः शषसे वा इति ॥ कः
शेते कश्शेते कः षण्ढः कष्षण्ढः कः साधुः कस्साधुरित्यादिज्ञेयाः कः स्फुरित्यादौ षे किन

शसपरे खसे चसो न भवत्येव न च्यायसे परे शसे वा विसर्गलोपात् हरिः स्फुरति हरिस्फु(
रतीत्यादि कुप्वोः ᳲकᳲपौ अत्रापि वानुवृत्तिग्रहणात्काकादिषु ष्कष्यपोरभावे ऽत्सर्गिकः सः कस्का
दयश्चाविहितलक्षणः प्रयोगतो ज्ञेयाः कथाचिता विति केवलयोर्वज्राङ्कुलिगजकु
भाङ्कुलिवर्णयोरुच्चारणसंभवात्कपाठपात्राविति पर्थ्याः अह्नः रु पदान्ते इत्यनुवर्त्त
ते वा शावस्य न तस्माहोभ्यामित्यादावपदान्तेवा शावस्य च व्यवस्थितार्थत्वादहरहः
अहर्गणइत्यादौ नित्यं अहर्पतिः अहष्पतिः अहः पतिरित्यादौ वा अरात्रिषिति
बहुवचनाद्रुपरात्रिरथंतरसादिषु रेफादिषु रेफाभावः अहोरूप अहोरात्रं अहो
रथंतरं अहोरम्यं अतः रु यपिकः अर्थ इत्यादावादवे लोपश इतिलोपशापि(
प्राप्नोति न चापि सावकाशनिरवकाशयोर्निरवकाशो विधिर्बलवानित्युत्त्वविधे
र्निरवकाशत्वादुत्वे कृते चांतरंगत्वाद्गोकरे काद्देशे पश्चाद्देवानोन इत्सलोपः ॥
आतः रु नवनामिनः परस्य विसर्जनीयस्य विशेषविधेर्हसा बाधनसा संभवात्परि १७

घोषवदेवावर्णपरत्वेऽभावाद्ह्वचनंव्यर्थमितिचेत् मैवं स्वरेपरत्वेप्यत्रावर्णात्
रस्यविसर्जनीयस्ययत्वेविध्यर्थत्वात् अन्ययाहरिरत्रेमाद्येयज्ञेयत्वविधिप्र
संगात् भोस्भगोस्अघोस्इतित्रेभवद्भगवदघवच्छब्दनिपातानांभोस्मत्या
हारेणग्रहणात्त्रिभ्योलोपशास्त्रेयत्वेप्यस्यानहेनभीयेहेत्यापिपयकारस्यल
घुप्रयत्नतरत्वंचलोकात् नामिनः२ यद्यपिहसेभ्योविसर्जनीयस्यासंभवा
दवर्णात्परस्यचोत्वलोपयोः सत्वात्परिघोषवदेवनामिनइतिसिद्धेनाम्युपा
दानमपार्थं नघापिभवतःस्यादेहेरत्यादौनामिनइतियोगविभागेनलोपयोत्न
हतेोच्चच्छविन्नामिनःपरस्यविसर्जनीयस्यलोपशार्थं यत्तनामिग्रहणमेकं
वचनोनत्वमत्तरत्रचषष्ठ्येकवचनोतत्वमवसीयतइति नदसत् नहुपादानेपि
मेदेहसत्वान्नव्या ·· विशेषप्रतिपत्नेस्त्वनुलप्यत्वात्तरेफप्रकृतिकस्यतत्रवाश
ब्दस्यव्यवस्थितात्मव्यवस्थितार्थत्वेनकटचिकीःप्रातःप्रातरित्यादौनवानुवृत्तेर्लोका

द्वा उषर्बुध इत्यादावुषसो नित्यं बुधेरः सेषात् सस्य एषस्य सेषेन तस्मात् अत्रयपि तद
न दीर्घग्रहणाद्विभक्तिलोपे निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव इति न्यायात्तदेतदोर्ह्र:
स्य इति स्यात् नेरे नेरित्यादावपि लोपप्राप्तिस्तत्र सकारस्य एषस्य स्वरूपमात्रग्रहणे सो नः
पुंस: एषणीय एष इत्यादावपि लोपप्रसंगस्तत्र लघ्यापि किलात्व: स: कृतस्येत्यादि
निर्देशाद्वा लोपकात्तद एव सो वा ततसाहचर्याद्विशेष्यत्वे तद एवेति विज्ञायते एषकोरु
द्र इत्यादावेष शब्दपरत्वाभावान्न लोपः वानुवृत्तेरसः शिव इत्यादौ नञ्समासेपि
न वालबोधाय त्रज्जुत्वेनैव तत्देतदोः सेरिति वाच्येऽप्यविभक्तनिर्देशप्रयोजनमाह से
षादितीत्यादि सेषादि नियासेहिता साश्यादौ संध्यर्थं त्वन्वयः लोपशिष्टत्वेपि स
धिरिति संधिनिषेधात् संधौ सतिपादपूरणेऽस्मान्निर्देशात्संधिरित्यर्थः वेदेपुनः स
र्वविधेरपि नियमो नेत्याह यडुक्तमिति सः इमां भ मिः अश्वाददेः सः ऊषां इत्यादौ संधिः
नामिन इति योगविभागात्क चित्त्रामिनः परस्यापि विसर्जनीयस्य लोपशेसंधिः भ १८

सिमित्यमो ल्ग्वावहून्अर्थान्लातीति वहूलमितितदर्थानाह क्वचिदिति विदधाती
विधिः स्तत्रं वहूलमेव बाहुलकं कृत एतदित्यतो निरुक्तमस्ललनामाह वर्णागमइति
धातोः प्रसिद्धो योर्थस्तस्यातिशायेनोत्कर्षस्तेन योगः तत्त्वामाववर्थस्तदर्थः तस्याति
शयः तत्रधा निरुक्तमवयवव्युत्पत्तिप्रकटनं पंचप्रकारकेकथ्यतइत्यर्थः तदुदाहरति
वर्णागमइति हिनस्तीति सिंहइत्यत्र हिंसिर्हिंसायामित्यस्य हकारसकारयोर्विपर्य
यः तत्रथा निषोडशेत्यत्र षट्त्वेन दस्य डत्वं षस्योकारो विकारः एवंनष्टोगोवविंदोचेत्यभि
धानात् पृषतोमृगविशेषस्येवोदरं यस्य सः पृषोदर इत्यत्र पृषत तकारनाशः मह्या
मतिशायेनरौतीतिमयूरः भ्रमतिशायेनरौतीतिभ्रमरः इतिश्रीभट्टवासुदेवविरचि
तेसारस्वतप्रसादेपंचसंधिप्रकरणं ॥ श्रीचंडीश्वर ... वासुदेवेनदीव्यनेसारस्वत
प्रसादेभ्रत्राचसंधिनिरूपणं ॥ पंचसंधिः ॥ अथ स्या विभक्तिः विभज्यते कार्लिकमाय ॥
ययासाविभक्तिः विभक्तिः स्वरूपं विलोक्यते वा यस्या ते यस्य तत्पदसंज्ञमित्यर्थः नामरूप
को

सार॰ प्र॰ १६ 19

माह अविभक्ति॥ नकारौ द्विविधौ ज्ञेयौ पर्य्युदासप्रसज्जकौ पर्युदासः सदृग्ग्राही निषे-
धार्थः प्रसज्जकः इति द्विविधो नञ् तत्राप्राधान्यं तु विधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता पर्य्युदासः
स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् इति नामसंज्ञाविधेः प्रधानत्वात् उत्तरपदयुक्तत्वाच्चात्र
पर्युदासः न तु प्रसज्य नञिवयुक्तमन्यसदृशे र्थे इति न्यायात् नञ्युक्तविभक्तेः सदृशं च तथा सदृशे-
र्थं च तिविभक्तिभिन्नेऽवर्त्तमानत्वाद्विभक्तिरहितमर्थवदित्युक्ते अविभक्ति विभक्ति-
भिन्नमित्यर्थः ननु प्रकुंडेवृन्तानित्यादौ विभक्त्यन्तस्य नामत्वाभावाद्ध्रस्वनलोपादि न
अर्थवद्ग्रहणेन वचनमित्यादौ नान्तावयवेऽर्नामत्वाभावान्नलोपाभावः धातुनान्तविशेषणत्वा-
वादि विधेर्नामकार्य्याभावाद्धातुवर्ज्जमित्युक्तं अत एव येभ्यः किं वं तेभ्यो भवन्त्येभ्यः ति-
वादयो न तेभ्यो नामत्वात्स्यादयो भवन्त्येव पाणिनिमतोपहासार्थमाह केनाहितेति
केचिदित्यनादरे अप्रत्यय इति प्रत्ययान्तमात्रस्य प्रातिपदिकसंज्ञाप्रतिषिध्यते नः प्र-
तिप्रसवेन गोरवापत्रिरिति भावः अस्त्रि प्रकुंभमित्यादौ लुगभावादिविधानस्या १६

मर्थ्याद्विभक्तयस्तिङः वक्तनः शाब्दोनरत्वमेवनामसंज्ञाप्रयोजनमाह तस्मात् द्वाविं
शत्पदं वा अष्टपदं वा तत्र सप्तत्रिकस्यक्रमेण प्रथमाद्वितीयादिसंज्ञा तत्राप्येकैः
कस्यक्रमेणैकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञाः प्रसिद्धा एव प्रथमैकवचने सिरित्यादि
नात्तत्रतत्रवदयति अस्यचलिंगार्थेप्रथमेत्यादिभिरेकवाक्यत्वात्तत्राप्युक्तं अर्थ
मात्रस्यकारकविशेषविवक्षा एतस्यालिंगादेरर्थस्याविवक्षायां प्रथमा तत्रापि
तस्यैकत्वे एकवचने सिः॥१॥ अत्रवक्ष्यमाणे सप्तस्विनः रेभेपदान्ते चेत्यधिकारस्त्रधा
तोस्त्रैति पदान्यनुवर्तन्ते ततस्त्राधातोरेभेपदान्ते चधातोस्त्रपदान्ते इति विवेकः॥
ततस्त्राः चकारः इत्यादौ भवति ननु द्विःसो विभक्तीत्यादौ द्वित्वविवक्षायामित्यर्थः ए
वमन्यत्रापि अस्तु कः किन्त्वादन्तविधौ यदागमस्त्या येन पदान्तत्वाद्विसर्गः शसि
तस्मिन्त्रिति निर्दिष्टे एवं स्येति पूर्वस्य यण्त्र सामान्येनोक्तं तयाप्य च स्त्रैति नि
यमात्स्वरस्यैव अतो न ड्हादावप्रसंगः वर्णमात्राश्रितविधेरत्रापदादेशस

सा॰ प्र॰ २० दृष्टं भवति एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति च शसो लोपे नकारादेशे च तत्कार्यं स्यादे
व क्ष्मभृन्मिश्रः इतिच्छेदः तत्र भासा तस्येति वत्त भीत्येकदेशेन मिस्तुपलक्ष्यते वि
परीतं लाघवार्थं केचित्तु भ इति पठन्ति तस्य च मिश्रः इतिच्छेदः भीतिस्थाने तस्य भी
तत्र तस्येत्व विशेषविधेः भ्यामिवायेताभ्यामिति निर्देशाज्ज्ञापकाद्दीर्घत्वात्परिशे २
षाद्भिसो भकारस्याने अकारादेश इत्याहुः अन्तरंगत्वेनादौ अत्वस्य कार्येण त्व सिद्धे
वहिरंगमन्तरंगे इति न्यायादन्तरंगे एकारे क्रियमाणे वहिरंगोऽकारादेशो सिद्धः स्या
दिति चेत्तन नाजानन्तर्ये वहिरंगत्वमिति प्रतिषेधात् ङसिः ४ आह्विधानत्तामः
घर्त्ते त्समानाधिकरणादिनिर्देशान्न हि तत्प्रकरणत्वादन्तनत्वे ते ऽविभक्तिस्वरे यस्य लो
पाभावः वावसाने इत्यत्र वाशब्दस्य व्यवस्थितार्थत्वाद् वादित्यादौ तदभावः नामित
हु सहितश्राम नामन्तस्मिन् अतो दंकिना मित्यादाव प्रसंगः किलात् ४ ऊष्मइल
श्च किलेन स्यात् अन्नैर्णोनेनेत्यतोने ते इत्यनुहन्ते हरि स्त्रेत्यादावनतिप्रसक्ति २०

ःसः षइति वक्रत्वेविपरीतिनिर्देशान्नविसर्जनीयव्यवधानेपिषत्वात् हंवींषिह
विःप्वइत्यादि तथासतेःपदादेस्तषोनेति दधिसिंचति अग्निसादित्यादि आमंत्र
णात् लिंगार्थेप्रथमेत्यनेनतरसिद्दत्तत्र तत्रामंत्रणेइतियोगविभागादामंत्रणेर्थेसि
द्धिरितिपरयोगस्यामंत्रणार्थकःसिर्द्धिसंज्ञकइत्यर्थः समानात् ४ दधीत्यनेका
नर्थानितिधात्वर्थैागिकोज्ञेयः तत्रस्त्रधातोः समानादिति समानाधिकरणेपंच०
म्यो अन्यकार्यात्समानादित्यर्थः एवंचास्मिन्सूत्रेह्रस्वसमानार्थनावसेयाननस्त्र
हेहाहाः हे ह्रहू रित्यादावधातोरपिसमानात्त्रहेसोमपेतिकुलविशेषणेन यास्त्र
ण्याधीःप्रधीरितिनित्यस्त्रीत्वेनह्रस्वत्वेचहेप्रधि इत्यादोधातोरपिसमानाल्लोपः तथा
च्यन्यायासोरस्येत्यत्रापि ह्रस्वदीर्घसाधारणानुहत्तेः सामपिमित्यादौधातोरपि तथा०
सोतः पुसइत्यत्रह्रतनाकारवर्जह्रस्वदीर्घसाधारणेनेतिहाहान् हूहून्ववानप्रामीनि
त्यादिसाद्धइत्यत्रचन तथान्नमामहूत्यत्रपुनपुंकयोर्ह्रस्वात् स्त्रियोचनित्यस्त्रीलिंगानामी

सा॰ टी॰ कारान्तौकारान्तानामावन्तानां चदीर्घादपि तत्रस्वसोमपानांकुलानामित्यादौ धातोरपि।
समानान्नड् केचित्तन्नात्पर्यज्ञानस्य शाब्दबोधहेतुत्वेना धात्तु समानपदयोस्तात्पर्यव
२१ शात्ताद्दशोर्थस्तत्र नत्रकल्प्यइत्याहुः अकारान्तत्वेनदेववत्स्वमामावाह अकारान्ता।
नामपीति देवशब्दात्कचिद्दशेषइत्यर्थः सर्वादिगणपठितयोरपित्वतशब्दयोर्वैदि
कलौकिकप्रयोगाभावादनुपादानेऽप्यस्यबहुवचनान्तत्वेनसर्वादिकार्यासंभवे
पिसर्वनाम्नोहेतुप्रयोगतत्तीयाविधेरुभाभ्यांहेतुभ्यामित्यादिसिद्ध्यर्थमनुपादानम् अन्यतत्व
शब्दौबहुत्वत्नएव नत्वडतरां तः किंयत्तदस्त्र्यवततिहिथेः अतोडतरप्रत्ययान्ततेनामासौप्र
नरुपादानादन्यतमस्यसर्वादित्वाभावइत्यसत् समशब्दः सर्वपर्यायः नतुल्यार्थः एवं
सिमोपिनेमशब्दः खंडार्थः एषांचसर्वेषां नात्तामानिसर्वनामानीत्यन्वर्थता विज्ञाना।
सर्ववाचित्वएवसर्वादिकार्यंनतुगौणत्वेसंज्ञामोवा तथा लोकात्सर्वादीनांस्वाभिध
यापेक्षावधिनियमएव संज्ञागौणत्वयोस्त्रेतिसर्वंचअतोदक्षिणागायका इत्यादौदा। २१

ङ्गिण एवाविदङ्गिण शब्दस्यावधिनियमाभावादुत्तराः कुरव इत्यादौ संज्ञात्वाच्च न तथा
राज्ञः समाय इत्यादौ तुल्यार्थत्वेऽसमस्यापि न तथा परिधानवहिर्योगार्थस्यान्तर
स्य पुरीवाचकस्यैतं नरा यां पुरीत्यादौ न तथार्थज्ञात्यन्यवाचिन एव स्वशब्द
स्य नेह स्वाय ज्ञातयेऽर्थाय वा न तथा वर्णाश्रमेतरा इत्यादौ द्वन्द्वे जसि वा नान्यत्र त
थात्र तीयासमासतद्धितकयोरपि नेति मासपूर्वाय मासेनपूर्वायेत्यादि न तथा
बहुव्रीहिसमासावयवस्याप्रधानभूतस्यापि सर्वादित्वं नेति त्वं पिता यस्याहं
पिता यस्य स त्वत्कपितृको मत्कपितृक इत्यादि अत एवाव्ययसर्वनाम्ना
मकच् प्राक् टेरित्यकच् त्वकत्पितृको मकत्पितृक इत्यस्यान
दिक्समासे बहुव्रीहौ च वेति उत्तरस्याः पूर्वस्याश्चान्तरालं दिक् उत्तरपूर्वा तस्यै
उत्तरपूर्वस्यै उत्तरपूर्वायै इत्यादिप्रयोगानुसारतो यथायथमत्र ज्ञेयं जसी २
अत्र केचित् मात्रालाघवेन वैयाकरणाः उभौ तत्संवमन्यन्ते इति जसि इत्येवं फुः

दीर्घविधेः प्रयोजनाभावात् नच दीर्घविधौ द्विमात्रत्वेन गुरुत्वाद्गुरुः शिद्वत् सर्वस्य
वक्तव्य इति सर्वस्य जसः स्यादिति वाच्यं नस्य षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशत्वं नस्यव
क्तव्यत्वेन विधेरपवादत्वात् अत्र च षष्ठीनिर्देशाभावान्निर्दिश्यमानस्यादेशाभावे
नीसर्वस्यैव जसः स्यात् नच ऋ इत्युनरत्वे दीकारान्तनुमौ केचिन्मन्ते एवं विप्र
तिषेधेनादादीकारादेशो जरसादेशो च जरसीइत्यादिसिद्धये दीर्घविधानमिति वा
च्यं कृतार्थाकृतप्रसंगित्वेन जरसादेशस्य नित्यत्वादादौ स एव स्यात् केचिन्मतेऽपसं
ग्रहार्थं यिदित्यनेन नरत्वत्व एव दीर्घविधानौचित्यात् अत एव यिरीत्येव क्वचित्पाठः
क्वचिद्दीरीइत्यपि सर्वत्र च पाठादौ जसीइत्येव पाठ इति चेत् तथापि जसि इति
छेदः जसीति स्थाने सप्तमी अन्यो न जस इति सांकेतिकं षष्ठ्यंतमेवेति अन्तस्यैव
प्राप्तौ सर्वादेशार्थं गुरुकरणं तदसत् गुरुः शिद्वत् सर्वस्येत्यत्र गुरुशब्दस्यानेक
वर्णादेशोपलक्षणकत्वस्य त्रेरयङिः त्यत्र ङित्करणेन ज्ञापनात् अन्यथा हि वऊ

इत्यादेरुकारादीनां द्विमात्रत्वेन गुरुत्वात्सर्वादेशप्रसंगात् ॥ सू॥ ऋरवचवकु
ह्यवां समाहारः अ न तस्मात् सू: अत्र रेफात्तिरस्यापि नस्य णत्वाकरणं समान
पद एव णत्वज्ञापकं अव श्वव: इत्याहारः कुः कवर्गः पुः पवर्गः एतैर्व्यस्तैः स
मस्तैर्वा अन्तरे व्यवधानेपि रषौ णत्वनिमित्ते सति नस्य णत्वमित्यर्थः अपिशब्दो
नुक्तसमुच्चयार्थः तेन पर्य्याणद्धमित्यादौ आङ्ट्व्यवधानेपि णत्वं तथा अ
नुस्वारविसर्जनीयः कष्यव्यवधानेपि रिंगणं उरःकेण उरष्केण उरष्येण इ
त्यादि सर्वादेः अत्र यद्यपि समटष्टित्वाद्कस्य कित्वादायेन स्यानत्वेनोभयो
रविरोधस्तथापि ब्राह्मणभोदपिदीपतां कौडिन्यायन क्रमिन्युक्तेः कौडि
न्यस्यापि ब्रह्मणेतः पातित्वाद्पिदानेपि प्रामेपि सात्वात्स्थितेन क्रदाने वा न
ध्यतेन तथा तत्रापि नक्रे कौडिन्यन्यायेन समडेव अतः विभक्तिप्रकरणत्वाद्वि
भक्तेरेव न तस्य सर्वमतनिसवीत इत्यादावतसातत्यगमनेन इत्यस्य किपिनलो

पेचसर्वादेः परस्यापि अतास्मडभावः ङः सिरदित्यतो विभक्तिविपरिणामेन ङसे
रित्यनुवर्ततिवा स्मइ १ अत्र यद्यपि समान्येन सर्वादिभ्यः स्मड्विधौ सर्वादिगणात्र
वर्जिनोः त्यान्नक्रस्यापि भवत्यूस्य उभयानामित्यत्र चप्रसंगः अङ्गीत्यतोः दिस
न्तुहनौचावेतानामप्रसंगात्त्याप्यावेतानां स्मड्विधार्थमापद्यत्यनेन तरस्त्रम
न्वर्जनीये अत्रा मर्हति सोकेतिक पेचमंतावर्णप्रश्नेषोवाविपरीतनि
ईषोत लक्षणप्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणेन नन्नलाक्षिणकस्येति वाशुमित्या
दौ स्मइन उभयडतमाविति नकेवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्यान केवलः प्रत्यप
इति केवलैयोस्तयोः प्रयोगः संभवात्प्रत्ययग्रहणेन तदन्तस्येति तदंतग्रह
णमित्यर्थः प्रथमेति नेम शब्दस्य प्राप्तविभाषात्वात्केषे सर्ववत् अन्येषा
त्वप्राप्तत्वादेवतत् अपीत्यादौ ङीवर्यंतु पायदौ संख्यायामित्यपठितत्वात्
यायडावित्ययपाठः उभयशब्दस्यायडं तत्वेन विकल्पप्राप्तावपि सर्वादिष्व

पादादन्युत्पन्नत्वाद्वानित्यमेव अयदस्यावयवार्थकत्वादुभावयवौ यस्येति वि
ग्रहे एकवचनांतत्वं येषामिति च बहुवचनांतत्वं द्वयोरवयविनोर्द्वयवयव॰
त्वात्मभवादुभयशब्दस्यद्विवचनाभावश्चार्थिकः तीयस्तीयप्रत्ययान्तप्राति
पदिकस्येत्यर्थः न तत्र प्रातिपदिकग्रहणेलिंगविशिष्टस्यापिग्रहणमिति॰
द्वितीयायेत्यापिसजातीयायेत्याद्यौत्ययप्रत्ययान्तत्वाभावादर्थवग्रहणा
नानर्थकस्येतिवा तदभावः मासस्येति मासशब्दस्याकारस्यवालोपोभवति
घासादाविति केचित् पाददंतनासिकाहृदयनिशाऽसृज यूषदोषयक्ष्
न् उदकआस्यशब्देभ्यः पद्दत्नस् हृद् निश् असन् यूषन् दोषन् यक
न् शकन् उदन् आसन् नादयः शब्दाः इत्येवलोकाद्वाशासाद्वैषामेते॰
आदेशा यथासंख्यमस्युः लोपस्यादेशत्वात्षष्ठीनिर्दिष्टन्यायेनैवान्त्यस्या॰
कारस्यस्थानेह्ववर्णग्रहणाधिकार्यमिति द्वीशब्दादेवैषाचार्योः वमेयः॥

सा॰
प्र॰
२५

25

आतः २ नेत्याधर्मेणपुनरुच्चार्य्य धातोरालोपः क्वचिदित्यर्थकल्पनात क्वः स्मः
इत्यादावधातोरप्यालोपः क्वचित धातोः किं हा हानकिवेनत्वाच्चास्यधातुत्वं न
तुङ्क्ते धात्स्थानक्विवेतानोक्तसतानानेतच्चेवच तज्जेतानोचधातुत्वनाधातुत्वे ।
नापहृत्यनेइति नपरस्यतावन्मात्रग्राहकत्वात्सोमपेनक्कुलेनेत्यादावप्रसक्तः
वस्तुतोहिमात्रोच्चारणसाम्यादेवसवर्णानुपस्थितेनातसंज्ञमेव धौ सर्ववि
धिर्बलवानिति धिलोपेपश्चात्तस्य यलोपेप्रत्ययलक्षणमिमिजिनदाम्प्रयका
कार्य्यम ङस्य ॥ ङकारोपलक्षितोऽः ङः नस्यतचङसिङसोरवेत्यभिप्रेत्या
ङ्क्ते ङसिङसोर्ङकारस्यानि अधेरितीति एतत्खुपरिग्राधेरित्यनुवर्तनेतत्स्य रा
चविभक्तिविपरिणामेनसममेवबहुवचनाजत्वेनधिवर्जितेषुपंचस्वित्यर्थादे
काराभावेपीत्यर्थः अन्यथेयमत्स्युरित्यस्यडवीरत्वात षष्ठीनिर्दिष्टस्येति
षष्ठ्यानिर्दिष्टः षष्ठ्यन्तत्वेनोद्दिष्टस्तस्ययआदेशःसतस्थानस्यस्यादित्य २५

र्थः सख्यायमित्यत्र परत्वात्कृताकृतप्रसंगित्वेन नित्यत्वाच्चादावैकारे समा॰
नत्वाभावान्नाम्यातोरस्येत्यकारलोपः दीर्घत्वादिति यद्यपिह्रस्वविधावपि
कृताकृतप्रसंगित्वात्सख्यमनः सवर्णे दीर्घत्वेपि नानस्यानन्तत्यापित्तद्विधे
र्यीयादनित्यत्वज्ञापनात्समस्येकवचने प्रथममेकाकारः सविनावानेरेण
अन्यत्र पतिनासहैत्यायार्थप्रयोगासिद्ध्यर्थमाह आगमजमिति आगमा
माजायतेत्तदागमजं तदनित्यमित्यर्थः अनित्यागमानुशासनमिति न्या
यादिति भावः अङे २ अत्र यदि ङ इति वचनं च्येकवचनमभिप्रेतः स्यात्तं॰
हि ङ इत्यस्यानुवृत्तैरेव न ग्रहणं न कुर्यात्तस्मात् ङकारोपलक्षितो ङः
सोऽङे· तस्मिन् ङे इत्यभिप्रेत्याह ङसि ङकारे परे इति अतः इत्यपरकरणेनता
वन्मात्रैस्येवग्रहणाद्दत्यात्र इत्यादौ गत्स्येन तस्माद्दीर्घोऽङत्वाभावः अङे इत्यत्र
ह्रस्वो वेत्यतो वानुवृत्तेर्लोकाच्चरवीतीशब्दाभामपि अरक ननस्त्रसत्खमा

सा॰ प्र॰ २५ सतनइच्छति सखीयति सखीयतीति सखीः तस्य सख्युः एवं सुतमात्मन इच्छति
सुतीयति सुतीयतीति सुतीः तस्य सुत्युः तथा सह खेन वर्त्तत इति सखः न
मिच्छतीति सखीः स ख्युः नकारस्यानजाद्युणादिपीष्यते लूनमिच्छति लू
नीयति लूनीयतीति लूनीः तस्य लून्युः वैतिकेचित सख्युः सुत्युः सख्युः लू
न्युः ननु सखिशब्दस्य समेकवचनी आदावीगागमे दीर्घत्वादौ त्वाः भावः आ
दावौत्वे टिलोपे च एकदेशविकृतन्यायेन ईगागमे निमित्ताभावे नैमित्तकस्या
प्यभाव इत्यन्यायेनौत्वनिवृत्तिः स्यादित्यतो निमित्ताभावत्यायस्यानित्यत्वम
भिप्रेत्याह सतमेवचनइति अयंभावः औत्वस्य डित्वादिटिलोपे निमित्तयोरिडु
तोरभावेन सर्वचौत्वनिवृत्त्यापत्यत्तर्हि धिवैयर्थ्यापातादनित्यत्वन्यायस्याव
सीयते लोकेपि निमित्तं दण्डापपायेघटायनपायदर्शनाच्च शोभनः सखास
सखेत्यादौ समासेपि सखिशब्दप्राधान्ये पंच सुतत्कार्यदर्शनादत्यत्र सुतसखि २५

नाप्नुते अतिसखेरागच्छतीत्यादौ तत्कार्याभावः पतिरसमास एवेति सखिव
दित्यनेन सखिशब्दस्यासमास एवेत्यादिकार्यं यथा न स्यात्तस्मा द्वोक्तस्य पति
शब्दस्यापीत्यर्थः अन्यथा सखिकार्यातिदेशाड्डेरपि प्रसंगः स्यात् हरिश
ब्दादिवत्यात् तिकद्विवचनोनत्वेति द्विवचनं शेभादेवनित्यद्विवचनान्तत्वसिद्धौ
नित्यग्रहणं स्पष्टार्थं त्यदादेः ४ त्यदाद्यैकदेशेन समुदायोपलक्षणात् अद
आदिर्यस्येति निरूणं संविज्ञानो बहुव्रीहिः नन्वस्य त्यदादित्वादस्य मतिमः
स्यादित्यवेत्सत्यं अद्रुः इत्यादावित्याविप्रियादकारसहिताकारस्य मकारसहिता
कारविधेरत्र च दकारयुक्तत्वात् तदभावः त्रेः ४ त्रिशब्दस्य बहुवचनान्तत्वेपि श
ब्दनिर्देशादत्रैकवचनं अनेकवर्णादेशत्वेन गहत्वात् सर्वस्य प्राप्तावाह द्विः द
त्यस्येति गौणत्वेन प्रियत्रीणामित्येव कतिशब्दादिति कासंख्यायेषामिति
शेषानिपाताः कस्मादयमुक्तस्य डस्य ननत्वे मन निपातितानात्कतिशब्दान डनेस्त्वेः

सा॰ प्र॰ २६ तिसूत्रेण जश्शसोर्लुगित्यर्थः सूत्रे च रः संख्याया इत्यतः संख्याया इत्यनुवृ
त्तेः संख्यार्थाः इड इत्येतादिन्यर्थावगमात्याजे र्ड ति रिति डत्येतादपि पतिशब्दा
ल्लुक अत एव यति तेनागशीर्षाणि नतिनिनागोवेदना इत्यादौ यासंख्या
येषां पति सा संख्या येषां नतीत्यादावपि संख्यार्थे डत्येतत्वाज्जश्शसोर्लुक् लु
किन नत्रिभिनमिति एकाराभावात् सनूपते समानरूपत्वमित्यर्थः अयमि
त्युपलक्षणं पचनप्रभृतीनां तङ्क्रम सां नसंख्याव्ययडतियुष्मदस्मत्स्व
कत्रिषु इति यो॰४ अत्र यद्यपि योरिति ह्रस्वदीर्घसाधारणेन यापि ह्रस्वेका
रोकारान्न किंवं नथानुप्रयोगाभावादीकारोकारयोरित्युक्ते अत एव नधातो
रित्यत्रैतत्र एवानुवर्तमाने योरिति धातोस्त्रेवर्णोवर्णयोरिति साधारणेना
भाधास्यति अमिशसिच परत्वाद्वियुवौ विभक्तिप्रकरणत्वाद्विभक्तिस्वर एव
नस्यार्थमित्यादौ ईकारान्तमध्ये पिस्त्रयं भूवाव्हसोवप्रसंगाडङिः यो॰वा २५॥ २६

तोरवयैर्वर्यः संयोगः स्य यस्मादीकारा ह्कारा सर्वो नास्ति तौ धातोरीकारोकारो स्यौ ते
यस्य एवंविधो यस्त्वनेकस्वरः स्वराशब्दस्तस्य यावीकारोकारौ तयोर्यकारवकारौ भव
तः स्यर्थः वर्षाभ्वपुनर्भ्वोर्भ्वामतिरिक्तोन्यो यो भ्वशब्दान्तः सुधीशब्दस्यानेकस्वर-
त्वाभावादेवाप्राप्तेर्भ्वन्तस्य प्राप्तौ प्रतिषेधः एवंविधनियमनियामकापेक्षायामा
ह वा ग्रहणादिति वा शब्दस्य व्यवस्थितविकल्पार्थत्वादित्यर्थः विवक्षितस्येन न
प्रयोगानुसारतो यथेष्टं केवल वस्या विज्ञानाद् यस्य काराभ्यामपन्यस्येत्य वसेय न
या गतिकारकस्य सर्वस्यैव नेह सुद्धधियौ परमधियौ गतिसंज्ञा च गतिश्चेत्यादि
दिनालोकतो वगन्तव्या उन्यादि त्यादावुपसर्गाधातवय यवयोः संयोगान्त निषे
धः सेनानीनामहं स्कन्धरूपत्वायघेप्रयोगार्थमाह सेनान्यादीनामिति छन्दसे
व आदि शब्दाज्ज्ञो नामित्या यपि आर्द्धे श्चन्नियश्चेत्यनुवर्त्तते तेश्च आत्र यपि
परत्वात्संच वक्षित्यन्न प्राप्ति तथापि नलोपसंभावान्निरवकाशत्वाच्च आप एव पंचस्

सा॰प्र॰ र २७ 27

कात्स्न्ये णीकृते इत्यादौ परत्वान्नुमा वाधान्नात्र प्रसंगः नन्वेणमेकोगस्यत्वमसिपय

सामर्थ्यं वृद्धेत्यादिप्रयोगसिद्ध्यर्थमाह नवेति नपाद्धस्य नामिपरे वा दीर्घ इत्य

र्थः नवेतित्वं च समर्थनो व्याख्याने तुः न चात्र स्वत्यत्वंन स्यात्तुः आगमानुशास

नस्यानित्यत्वान्नुमभावः लिंगवचनव्यत्ययो वा ऋतनोड-डरित्यत ऋतनड इत्यनु ।

वृत्तेस्तस्य च तपरत्वान्नावन्मात्रग्रहणेनि तः चतस्तः प्रियतिसृौ प्रियचतस्रौ ।

वित्यादौ ऋकारस्य ऋकारानिर्देशान्नात्र तन्नस्य सकारसंवंधीत्वमत एव शाब्दस्य ऋ

कारः ऋकारांतस्यापीति पंचत्वित्यस्य शेषस्यपुपलक्षणत्वात् प्रियक्रोष्टृणीत्या

दि प्रासिद्धि त्प्रत्ययवद्भावाभावादिति त्प्रत्ययवद्भावस्याभावत्वस्मात् पंचस्

त्प्रत्ययवद्भावो विधीयते नतीपादौ च विकल्पेनेत्यवशिष्टेषा सिद्धभाव इ

त्यर्थः ननु क्रोष्टुशब्दस्यामिकयंपातिकं त्प्रत्ययान्तत्वाभाव इत्यत आह ।

हृनाहृतनप्रसंगोति यः हृतेषिमसज्यते अहृतेषिचसविधिपत्रित्यः नित्या २७

नित्ययोर्नित्यो विधिर्बलवानिति स एव स्यात् यदागमन्यायेन ह्रस्वादित्वं अरका
रान्ता इत्यादि यद्यपि अ[illegible]दनादि विनिके व्याकृ ईव योनि प्रसक्तस्वल्वः एवं विलु रि
त्वा पभिधानात् अरकारादयोऽदृष्यन्ते तथापि तदन्ताः प्रसिद्धा एव एते
पि प्रचुरप्रयोगाभावान्नोक्ताः ॥२॥ सचम् चम् तस्मिन् स्त्रि॥२॥ इति सोके ति
क षष्ठ्यंतत्वान्मखी निर्दिष्टे सेत्यन्तस्य अथवा रायः ॥२॥ इति षष्ठीत
त्सुक षे आपाटेशोपलोपे च सिद्धिरार्षः ॥२॥ शाब्दसैकारस्य आ भवतीत्यर्थः आ
न्मास्ति समानपदस्य कृ नाकारवर्जं परत्वव्याख्यानाद् इत्यत्र न त्वा प्रसंगः
इति सारस्वतप्रसादे पुलिंगसन्ताः आपः आहृपः आरश्चापतनस्मात् तदे
नादित्यर्थः ततस्य स्वर्द्धाम ति क्रान्तो निरवह्नः अतिस्वह्नेनेत्यादावेकदे
शविकृतस्यानन्यत्वादावनन्त्वेपि तन्कार्याभावः अंवादीनामित्यत्रादि
शब्देन मातर्यकाकालात्रादि संग्रहः अंबिकादीनां अंबादिभ्यो

सार॰
प्र॰टी॰
२८

९४

भिन्नत्वान्नदृष्टसंगः ङितां १ इउदयघान्तेङितस्तेषामिति भिप्रेत्याह ङे ङसीत्या
दि देशनियमार्थः देशस्य स्थानस्य नियमार्थ इत्यर्थः ज्वरायाह्नस्यत्र न दन्त
विधेरिष्टत्वादेकदेशविकारेपि निर्जराजरशब्दयोः पुनःनपुंसकयोरपि जरस
वैकल्पत्वाद्धा शब्दाद्धा हे जरे इत्यत्र जरसभावः इउ इष्पावेयुव इत्यतो वानुवृ
त्तेः स्त्रियस्त्रीलिंगानामेव नानियतलिंगानां शुचिमृदुपटुप्रभृतीनां शाक
टायनाचार्यमतेपीकेति स्त्रियं योरिति विग्रहं व्याचष्टे इयुवस्थावेति न
नभावस्थानित्यत्वान्तव्यपयोवाम्बा अपि नित्यस्त्रीलिंगयोरित्येव अडागं
माभावे श्रमोप्यभावो वाक्यव्य इति शेषः ह्रस्वः ह्रस्वस्य इए च ह्रस्वएनस्मा
न्नलधत्वत्स्वात्सर्वनंसोत्रेवा अत्रापि इत्यपः इए इए इति विवक्षायां निष्का
नः कौशाव्यानि कौशां वि विशिष्टादौ सिलोपाभावः यद्यपिह सांतात्संयोगा
न्तलोपेनापि सिद्धिस्तथापि ककलोलस्य इत्यादीनां ककारांतानां सिद्धिपिस्को

२८

रायोस्त्वेतिविशेषस्यकलोपविधेः प्रसंगेनानिष्टंस्यात् धौ वेयुवङ्स्थानौवाः
त्वकर्षणानित्यस्त्रीलिंगानांस्त्रीलिंगानांस्त्रीवर्जमनियुवंनानामिति य
वस्थावसेपाश्रयानोरितित्वनियुवंनोपलक्षणार्थं अन्यथास्त्रक्सुधीः
प्रधीरितिनित्यस्त्रीत्वेप्रधीशब्देकारस्ययातोह्रस्वत्वानस्यात् इयुवंतत्वाच्च
हेश्रीः हेभ्रूरित्यादौनह्रस्वत्व विमाननासुभ्रुकुतः पितुर्गृहे इत्यादिप्रयो
गात् धौ ह्रस्वः स्त्रीवदितिह्रस्वइतिकेचित् नवह्रस्वत्वेइकारान्तत्वाद्वावि
त्सस्यादितिचेत्सत्यं वेयुवङ्स्थानौवानह्रस्वेव्यवस्थयान ह्रस्वविधानसा
मर्थ्याच्च अन्यथाएओइत्येवकुर्यात् स्त्रियांयोरित्यतोसाधारणानुवृत्तेरि
वर्णीवर्णयोरित्यर्थः ङिताः १ यद्यपिस्त्रियांयोरित्यतोह्रस्वदीर्घसाधारणा
न्वृत्तिस्तथापीडुत्वामित्यनेनह्रस्वाभावविकल्पेनविधानान्यविशेषादीका
रान्ताइकारान्ताश्चेत्यर्थः अत्रापिनित्यस्त्रीलिंगानामित्यर्थोवसायात्स्त्रनद्यः

सार· प्र· २९
29

भ्रूमैयइत्यादावडभावः लक्ष्मीशब्दस्येति लक्षेरीमुट्चेतीप्रत्ययान्तत्वादित्यर्थः तदु
क्तं अवीलक्ष्मीतरीतंत्रीह्रीधीश्रीणामुणादितः समानामपि शब्दानां सिलो
पो न कदाचनेति स्त्रीशब्दस्येति स्त्यायतेस्त्रीत्विड्ड्रट् नि टित्वादीवतत्वादित्य
र्थः स्त्रीभ्रुवोः भ्रू अनवस्थाने अस्माडूप्रत्ययेधातोरुवर्णाभावा रेभः वामश
ब्दीत्यत्र यद्यपि स्त्रीभ्रुवोरित्यत एकयोगनिर्दिष्टानां सहवाप्रवृत्तिः सहवानि
वृत्तिरिति भ्रूशब्दस्याप्यनुवृत्तमस्तथापि वाशब्दव्यवस्थयानास्य विकल्पः वे
युव इत्यत्र वाशब्दस्य व्यवस्थितार्थत्वेन स्त्रीशब्दस्येयं नत्वेपि अटो विकल्पाभा
वात्रित्यमटि सोषं न दीव दिमुक्तं वेयुवः इय् च उवड् च इयुवौ तस्मात् येन विधि
स्तदंतस्येति इयुवंतादित्युक्तं अत्रापि स्त्रीशब्दानां नित्यस्त्रीलिंगनियमात्स्तु
श्रियेनयेइत्यादावडभावः अयादीनामित्यत्र श्रीशब्दस्यप्रकारवाचित्वात्तु
नित्यस्त्रीलिंगानां स्त्रीवर्ज्जमियुवन्तानामुपादानाद्धीनां भ्रूनामित्यादिसिद्धिः

कुमारीमात्मन इच्छति कुमारीयति कुमारीयतीति कुमारीत्यादौ स्त्रीप्रत्ययान्त-
प्रकृतिकां नाम धातोः क्विपि प्रकृतिवदिति वचनात्कुमार्यै ब्राह्मणायेत्यादि स्यादिति मा
न्तशब्दस्य अकारान्तत्वेन णत्वं ई विधीयते आमावपि स्त्रीत्वाभावान्नैते च स्वसानि स्वः च
नत्वञ्च ननान्दादुहितृमातृयातापादामाजेति समेते स्वस्त्रादयष्टाबाहृताः विचारविशे-
षश्चात्रैव वक्ष्यते इति सारस्वतप्रसादे स्वरान्तस्त्रीलिङ्गाः अतो म् २ तपरकरण-
स्य ह्रस्वोच्चारणार्थं आकारान्तस्य ह्रस्वत्वेन व्यावृत्त्यभावात् येन नाप्राप्ते यो विधिरार-
भ्यते स तस्य बाधक इत्यर्थः अनेकाक्षरत्वेन गुरुत्वात्सर्वस्यैवामः स्यात्तत्त्वमा
त्रस्य ननु अत्र म् एव विधीयतां मेरन्त्यस्याभावात्सर्वस्यैव स्यात् अमोप्यन्त्यस्यैव
भविष्यति म विधिसामर्थ्याच्च लुगभावोपि भविष्यतीति चेत्सत्यं अमो मस्य वि-
धौ कुलं वेपमित्यादावनुस्वारोपि न स्यान्मस्य विधिसामर्थ्यात् अजरसं कुलमित्या-
प्रयोगासिद्धिप्रसङ्गाच्च इमौ मधुनीत्यादौ दीर्घश्रवणार्थं दीर्घविधिः जश्शसोः

सार॰ जस्तामाह चर्य्यात्मानुबंधकस्येति प्रसक्तिर्द्वितीयाबहुवचनान्तमेवेति ङंडशोद
प्र दातीत्यादौ शाह मत्र यस्य नद्विनस्य नस्यात् जश्शसोरिति षष्ठीनिर्देशादन्यस्यप्रा
३० साबपवादमाह गुरुरित्यादि गुरु रनेकवर्णादेशः ननु गुरुशब्देनानेकादला
30 देशोपलक्षकत्वेशेरप्यनेकाल्त्वादेव सर्वादेशत्वसिद्धौ पृथग्ग्रहणमपा
र्थकमिति चेत्सत्यं स्यान्यादेरिति अत्र णित्करणज्ञापकात्वानुबंधकत्वमने
कात्वमित्यनुबंधनिमित्तानेकवर्णत्वाभावात् नोपधायाः नस्यनांतस्योपधा॰
नोपधानस्याः नेति सावकेमिकषष्ठ्यंते पृथग्ग्रहणं अत्र यद्यपि पंचत्वमिति सा॰
मान्येनोक्तेन याप्यवादीयो शानरित्यतो वानुकर्षणात् स्त्रीपुंसयोः पंचत्वं नपुं॰
सके च शास्त्रवृत्तिविवेकः अथाविंत्यपि स्त्रीपुंसयोरेव क्लीबे प्रसंगाभावात् स्व
स्रादेः अथाविंत्यस्यानडुहः नेर्धेरपि समानाहे लोपो धातोरित्यत्र स्वरेयत्वेब
त्यतो वानडुहे नेव्यवस्थयाह अनडुह इत्यत्र लोपाप्रसंगः यत्वनड्दित्यत्राम ल

३०

गभावस्तुवात्रापिनुर्विधानसामर्थ्यादेवलोपाभावइतिनदसत्‌ येननाप्राप्
न्यायेनाल्लुगमयो: नुविधेस्तदपवादत्वात्‌ विधानस्यचस्यमोरेवसार्थ
कत्वात्‌ आदिनाउत्तमांता: पंचोपादीयन्ते एकतरस्यचउजरप्रत्ययान्त
त्वेपिअनेकतरादित्युजरस्तत्रेप्रतिषेधान्न नपुंसकेधौवागुणइत्यनि
र्दिष्टस्यानित्वेपिगुणस्तेजयाविधीयमानानामिनएवस्यानेभवन्तीति
नियमात्‌ त्रयोनामिन:स्यानिनोज्ञया: अजवस्तुष्टणांनपुंस्त्वकेश्या
पठन्ति समन्तिमाह उकंहीति मध्यंदिनस्यापत्यमितिमाध्यंदिनिराचा
र्य: उशानस: उशनसशब्दस्यसंबोधनविषयेत्रिरूपे त्रयाणांरूपाणां
समाहारस्त्रिरूपं त्रीणिरूपाणीत्यर्थ: वष्टिकामयते तथाचगन्वेषुउक्त
लकवर्मान्तेनपुंसकेगुणोचवष्टितत्त्रोरवार्यव्याघ्रपदगोत्राणांमध्येश्रे
ष्टइत्यर्थ: नामिन:२विभक्तिप्रकरणत्वाद्विभक्तिस्वरेएवनदध्यानपा

सार. प्र.टी. ३१
31

दो अन्वास्थां ४ शास्त्रादिर्येषामित्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहावप्ययणोऽक
मे विहायद्यदादावित्यर्थः नेदु पादानेवचसोर्ऽडमित्यादावनुमन्यर्थे यत्र प्रि
यास्यः स्युतः पश्येत्यादौ पुंसि शासि परेपि प्राप्नुयंतदितिनदयुक्ते पाणि।
न्यादिविरोधात् अस्मामिनिवकुवचनेन अस्त्रियदधिसक्थ्यक्षिशब्दा
रहीते अत्रतदन्तविधेरपीष्टत्वात्स्त्रियदभाद्ब्राह्मणेनेत्याद्यपि नामिनः स्व
रेडुत्यनुमिमिहेपिपुनर्न्ब्रस्वविधानेदानाम्निचामितिनाभावाभावार्थमि
तिकश्चित्तदयुक्तं विशेषणत्वात्परत्वाच्चनदभावात् नाप्यामिनडभावार्थः
ःनस्विधेरप्याचपपकत्वात् अल्लोपः योगोयुक्तं येनविधिस्तदंतस्येतिमका
रवकारान्तयुक्तं संयोगः तस्माडुत्तरस्यतस्य भवतीत्यर्थः असमानेनाः प्रतिषेधे
इत्यकारः प्रतिषेधार्थः अत्रशसादाविति तद्गुणसंविज्ञानवहुव्रीहे राज्ञः।
इत्यादिसिद्धिः नन्वेवं कुलशब्दात् शसः षोपरेन्नुमित्यल्लोपः स्यादितिचन्न ३१
नमः परत्वाद्देवशासेः अत एव नमे तस्येतिपाठः वस्तुतः स्त्रियदभाब्राह्मणेनेत्यादावनुपूर्वके
पिनस्विध्यर्थः ४

त्यम् सर्वविधिप्रतिषेधेन नोपधाया इति दीर्घविधौ सति अतोभावात् वेड्भोरि
त्यतोवान्तकर्षणात् नपुंसके टाङौ परे अन्यत्र षासादावृत्तिर्व्यवस्थातो वा ।
न मे तस्यामीत्यस्य वक्ष्यत्वेन प्रयोगान्मारिवादस्यामिति ज्ञापकाद्वामि
विशेषत्वेन दीर्घत्वाप्रसक्तेगाः वेड्भोः ईश्वाङि श्वईङितयोः अम्बुप्रकारादित्ये
वश्रतो यञ्ज्वनीत्याव प्रसंगः नपुंसकस्य षष्ठीनिर्दिष्टत्वात् ह्रस्वादेशोः स्यै
व न स्त्रवगित्यादौ टाङौ ४ एकप्रवृत्तिनिमित्तत्वतोऽक्तः पुमान् येन तदुक्तं पु
स्त्वं अतो भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तत्वे नपुंसकत्वात् पिपील्वादीनां न पुंवद्भावः तदुक्तं
पीलुवृक्षः फलं पीलु पीलुने न तु पीलवे वृक्षे निमित्तं पीलुत्वं न तु त्वं तत्फ
ले पुनरिति अत्र वृक्षे पीलशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं पीलत्वजातिः फले नु पील
त्वजातिर्वधिन्त्रपीलुजन्यत्वमिति उक्तं च एक एव हि यः शब्दस्त्रिषु लिं
गेषु वर्त्तते एकमेवार्थमाख्याति उक्तं पुंस्केन तदुच्यत इति पुंवद्भावाभावे एवं

सारः प्रः ३२ विप्रतिषेधेनयौवेत्यस्यबाधात्कुमेव कर्त्तृणइत्यादौचपरत्वादेवक्रुतोङ-उरित्या
देर्वाधः ऐकारात्त्रादीनांस्त्रैप्रभृतीनांह्रस्वादेशेसंध्यन्तराणामिकारोकारौ
वक्तव्याविति सुरिसुरिणी सुगुसुगुनी सुनुसुनुनी तृतीयादौचवापुंवत्
सुरायासुरिणा सुगवासुगुना सुनावासुनुना इत्यादयोज्ञेयाः इतिसारस्वतेस्व
रान्तानपुंसकलिंगाः॥ पंचस्वनडुहइति अनडुहश्चनिस्त्रैणेत्यर्थः स
त्रेचेन्नोत्येचस्वित्यन्तः पंचसुचनवाम्नौचेतनंतरत्नः आम्नौचेतिपदान्त्यनु
वर्त्तेः अनडुहशब्दस्यामागमोभवति पुंसिपंचस्वनपुंसकेशौचचकारात्
स्त्रियांवा नत्वम् अनड्वाही अनड्वाही नद्यास्वनडुही स्वनड्वाही नन्वत्र
न्तमिहकारस्यसत्वाभावान्नस्योपदान्तेकसेहन्यस्याप्राप्तेः कथमनुस्वा
रइतिचेत्सत्यं नश्चापदान्तेइतियोगविभागात्स्यात् सौ२ अत्रचनुमामो
विरोधाभावात्समादेशः संयोगान्तस्य२ रसेरसादौविभक्तावित्यर्थः रसे ३२

त्यनहृतिसामर्थ्यादंगावयवसंयोगान्तत्वमाश्रयणीयं ततश्चतत्वेनाचमित्यादौ
सकारस्य संयोगान्तस्याभावः पुंभ्यामित्यादौ च भवति अनड्वानित्यत्र वसोरसे रु
त्वि दत्वप्राप्तावपि नुम्विधानसामर्थ्यान्न धो २ अत्र च जरामशौचेनन्यतश्चान्तरङ्
त्वस्यान्तहृते हैरिप्रियचत्वरत्वस्य प्राप्नुयात् हैहयोः प्रगृह्यत्वात्संधेरप्रसंगः अत्र
चाम् विधानसामर्थ्याद्दात्सोपवादः अन्यथा विशेषाभावात् नुमश्च भवत्येव व
सो २ वसामिति बहुवचनेन बहूपलक्षकमभिप्रेत्याह वस्तुस्त्वित्यादि वसोः
प्रत्ययत्वात्प्रत्ययग्रहणेन तदन्तस्येति वस्वन्तस्येत्यर्थः सोपि तसां एवेति विद्वानित्या न
दौ तदभावः एवं दत्वा संयोगान्तलोपः विधानस्यान्यत्र चरितार्थत्वात् दादेः २
दादित्वे चोपदेशावस्थायां विवक्षिते तत्त्वश्चाधोक् इत्यादावडागमे पदागमन्त्या
येनाकारादित्वेपि उपदेशावस्थायां दादित्वाद्भवत्येव दामलिहमात्मन इच्छतीति दा
मलिह्यतीति दामलिहनोतीति दामलिट् इत्यादेर्न्नामदातोर्दादित्वे पि धात्पाठनद

सार. प्र. पू३

33

भावान् आदिजवानो ४ अत्र वावसाने इत्यतो वानुवर्त्तते व्यवस्थया जवतीति जपुस्त्वा
दौ दामलिहादौ च न गर्द्दभमातानरूक्षति गर्द्दभीयति गर्द्दभीयतीति गर्द्दप् इत्या
दौ मध्यवर्त्तिनोपि दकारस्य जश्त्वेनापि अपि गस्य वावसाने विरामो वसानमिति
लोकप्रसिद्धमेवावसाने अत्र चरत्वे च पाक्रमानां मित्यतत्सपाइति ऊजे जवाइत्य.
तस्य जवाइत्यनुवर्त्तते ततश्च वाशब्दचार्थत्वादवसाने वर्त्तमानानां क्रमानां ज
वाश्च पाश्च भवन्तीत्यर्थः विकल्पार्थत्वे तु जमाजव च पौ वेत्यर्थरूपत्रयं स्यात् ५
होढः २ नाम्नोरन्ते इत्यनेन हीद यति हृते हृस्याद्धो धातोरस्पत्वेन ढत्वं कृ लिहीना
मिति आदिशब्दान्मुहस्नुह स्निहो गृह्यन्ते अत्रापि चार्थे वा शब्दः अन्यथा घत्व
ढत्वाभावे तृतीयरूपं स्यात् कचित् घत्वं ढत्वे वेति पाठः तदा ढत्वे सत्यघत्वं वेत्य
र्थः नच उडहेहादित्वप्यस्मादेव वाकारभेदेन ढत्वं कश्चित् सुपस्त्रपाठादौ उद्हां वेतिस
त्रे चसपर्वत: ततश्च उद्हादीनां घत्वं भवति घत्वाभावे चास्मात: ढत्वमितिस ३३

चार्यो दर्शितः चतुराम्र विसर्गलोपश्छांदसः संधिश्चतुरस्र इति सांकेतिकपक्षस्तं
वा पंचस्विमं चतुर्ष्विति सामर्थ्याल्लिप्य चत्वा इत्यादौ गौणत्वेपि २:२ संख्यायाः उ
त्पनेन संख्याचाचित्व एव गौणत्वेन तृत्रिय चतुरो प्राधान्येन तु परमचतुर्णां सो
विसर्ग इत्यत्र वा नुकर्षणा लोकाद्धा चतुर्षु इत्यादौ विसर्गाभावः यकु चतुर्ष्वि
ति ज्ञापकाच्च नाम्नः ४॥ नाम्नो न इति सामानाधिकरण्येन षष्ठ्यौ नकारांतस्य
नाम्न इत्यर्थः नकारांतत्वं चोपदेशावस्थायामेव लोपस्यादेशविशेषत्वा
त्सृष्टीनिर्दिष्टस्येत्यत्र स्पष्टमस्या नरनारायणादिद्वयादिभ नस्यापि नम
स्य प्रसंगः तथा ब्रह्मिन प्रशान् इत्यादौ नु पदेशकाले नोतत्वाभावान्न लोपा
प्रसंगः सोनो धानो रित्यादिना मस्य नकारादेशात् अथाधिक्यस्य डरुप
लक्षणत्वाद्धेट्टिकन्वाह्वा परमेव्योमन इत्यादौ डावपि न लोपाभावः जयोज्ञ
इत्यत्र जकारान्यरेणञ्नकारेण योग ज्ञ इत्यर्थीत् भवान्न जानातीत्यादौ नव

सार. प्र. २४ ऋत्यन्ताद्वा ॥ म्वादेः ॥ वमोर्वैडमित्यतोवडमित्यनुवर्त्ततेतत्रवकारेणाग्रुक्रस्य:
वः इत्यर्थावधारणान्तस्वरस्यान्त वकारमात्रोलेलकारश्रवणंस्यात् नचा
कारस्याहलोपः स्वरइतिलोपःस्यादितिवाच्यंसमसैकवचनेनतद्विकल्पात्प
35 तेनचक्रवणप्रसङ्गात् शासादावित्यादिशब्दादीपीकारेचेत्युक्तेः क्वचिद्दीपि
तिलक्षं तत्रचईश्चईप्चतयोःसमाहारेईप्तस्मिन्नित्यधिकारः श्रीनीम
घोनीप्रवतीत्यादौनिपातनात् ईकारेचशोभनाप्रवाजपयोःकुलयोः
लेह्मनीइत्यादि मचकौटिल्ये मद्यतेमद्यः मद्योस्यास्तीतिमद्यवान्म
द्यवेनाविनिवन्नात्ययान्तामद्यवच्छब्दोन्यएव इनोह्नू पंप्यादेरित्यतः
पष्यामित्यनुवर्त्ततेतत्रचपष्यामितिबहुवचनेनसमायित् अरम्भाहिन् शा
ख्याव्वप्पादीयेन इनोर्ह ॥ अत्रापिबहुवचनस्यबहुपस्यापकतामभिप्रे
त्याह इनहनित्यादि इनः श्वन्यप्रत्वादिनेनस्यनोपधायाइत्यनेनसिद्धे २४

सत्यारंभो नियमार्थे नित्यायात् ह्नो त्र् ह्ह्नः घ्नेइति च्छेदः ह्नोधस्मितो
ह्न इत्यनुवर्त्तनीयं तत्तस्थह्मे च्चकारे परे ह्ने हस्य घत्वं भवतीत्यर्थः अन्य
था घ्न त्र ह्ह्न ग्ने त्ले ज्जहाचेत्यत्रापि प्रसंगात् न च ह्हकाराद्व्यवहितत्परत्वसंभ
वान्नस्य हाच्चव्यवधानपरत्वधानोरिति विवेकः एवं च ह्म त्र ह्हणविन्यादाव प्रसं
गः घसंयोग इति केचिदेकपदेणत्वहेतुरिति केचिदुक्तहेतुना रकारस्सर्वे
ष्वेवेति नियमाद्रवसंयोगे च तदभावाण्णत्वे नेत्यर्थः जड्गणसोः १ सदुप
न्ववर्तते नत्र चोपदेशाकाल एवस्यानत्वविलक्षणकृतानीत्यादौ लोप
प्रसंगः प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमिति जग्धासोलीपेपितन्निमित्तो पं
धादीर्घोकारलोपादिप्राप्तभावाह लकीति लकशब्देन वस्मादर्शने मति
तन्निमित्तमेगकार्यं न भवतीत्यर्थः स्मः ष्वच्चनचलस्तस्मात् अत्रापि
मरव्यायाः इत्यनुवृत्तेर्गौणत्वेनात्वेन वाडे वस्तुतो वास्तुइत्यत्र त्रा इतिनर

नीयेकवचनस्य इति सप्तमीबहुवचनेन च प्रत्याहारग्रहणाद् आत्वाभाव एव प
घञात्वस्यात् डाविति डित्करणाद्यर्थं स्यात् गोणात्वेप्यात्वे जस्शसोरौ इत्वे च॰
त्येके इत्यस्य चानादर एव आपां नामि नित्यं च नुट् इति समात्वे आत्वे वा उपदे
शाकालेन कारान्तत्वान्नुट् आत्वाभावे नुट् उपधादीर्घे च रसादिपरत्वेन न
लोप इति समानरूपत्वादेकमेव रूपं इदमः च अनेकवर्णत्वात्सर्वस्य
मकारान्तत्वादिमेपः से लोपः हे अमकौ ब्राह्मणी त्यादौ संबोधने सम्भवे
पि प्रश्नप्रयोगाभावादभावोक्तिः त्यः २ त्रिः त्र्यः त्यादेः छेः त्यादावित्यका
रे सिद्धे पि पुनर्विधानसामर्थ्यात्सर्वस्येत्येके तदसत् त्यादेश्छ इति टेरका
रविधानात् अनेन चेदमः षष्ठीनिर्दिष्टत्वेनान्त्यस्येति समानविषयत्वा॰
भावात् अन्ये तु अन्त्यस्य विसर्गापरत्वेन गुरुत्वात्सर्वस्येत्याहुः तदिति
मेद एककराव्दस्यानेकाक्षरपरत्वोक्तेः केषामाजादेः षः इत्यादौ षत्वस्या

पि विसर्गपरत्वेन कृत्वा पत्वासर्वादेशे प्रसंगात् प्रयोगे विसर्गाश्रवणाच्च न·
स्मादिदमो पेंडु मीन्यनो विभक्तिविपरिणामेन प्रथमान्तमिदमकृत्यनुवर्त्त
नीयं तत्र स्वनिर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति सर्वस्यैव स्थाने षष्ठीनिर्दिष्ट·
स्येत्यस्य वक्तव्यत्वेन प्रयोगानुसारित्वाद् यो ग्रहणं निवो भिस् भिसो भिस्विधा·
नः कार्यान्तरव्यावृत्त्यर्थमित्यभिप्रेत्योक्तं नभकारस्याकार इति इदमदसोरक
कारयोरेव अकेचिन्तु इमकैः अमुकैरित्यादि केणाष ९ आदिशब्दात् व्रश्च भ्र
स्ज यज भ्राजादीनां ग्रहणं अत्रवदन्ति केणाषराजादेरित्यत्र षग्रहणं व्या·
र्थं आख्यातेत्यादौ डत्वनिषेधार्थमित्यप्युक्तं आहेडित्यादौ ढत्वदर्शनात् न च·
ढे ष्टीत्यादौ ढत्वाभावार्थं ढत्वविधायकस्य षोढत्वस्यापि वैयर्थ्यात् षढष
श्चा षड्भिरित्यादौ वावसानेऽझभेजवाः खसे च पाझसानामित्यादिभिः सिद्धे य
द्यपि यथासंख्यात्वेनास्ति ऊरकुरषाणां मैक्ष्यादिनास्थानादिसाम्यात् स्थाने

सार॰ प्र॰ ३६ 36 नेरनमइतिन्यायेन षस्थानेडविधेः नच षण्णामित्यत्र षकारस्य डविध्यसंभवात् ह्र
ड्भस्य निर्विषयत्वप्रसंगात्षोडइत्यस्य सार्थकत्वमिति वाच्यं क्तइत्यत्र षकार॰
स्यैव वावसाने इ निक्तान्तडकारस्य निर्देशात्तेव्याघातिना षकारस्यैव णत्वविधा
नात् धातोर्ङसे इति चात्यन्तमसंगतं इषेह्वीत्यादौ ङसे परे दर्शनात् अत
एव पाणिनिनापि क्तशब्दस्यैवोक्तमिति अत्रोच्यते सवर्णत्वे यथासंख्यत्वा॰
भावमत्र सादेशविधाने नत्र ङमानामादेशिनो वक्तृत्वेन जबादीनामादेशानां
च पंचत्वात्पंचकपंचकापेक्षया यथासंख्यत्वं एवं च शषसानां त्रिकत्वेन पंच
कवहिर्भूतत्वाद्यथासंख्यत्वाभावः वर्ग्यो वर्ग्येण सवर्णइति सवर्णत्वविधाना
देषां च तदभावात् प्रत्युत रेफोष्मणां न सवर्णा इति शषसानां नत्वात्सव॰
र्णप्रतिषेधः स्थाने नर नमइत्याश्रयणेन च वर्ग्यो वर्ग्येण सवर्णत्वाद्धकारस्या
नेदकार इत्याद्विवपर्ययप्रसंगः ह्वीत्यादौ रवसे च षाङमानामिति च मप्रसंगा

मामितिवड्स्ववनेनञमटमञ्जमत्नमथमत्नमक्कममटएतेष्टापादीयंते इषेष्ठनिः
जिघत्स्यात स्मइक्षोपिदीर्घः इत्यर्थः चकाराच्छित विरागेवा इच्छयति दीर्घयति वाहे
ने अवारादिन्यादिशश्नाक्षु विक्रन्यानणेपोन्याइक्कनिवक्कचिदिति णानोरोनः
क्नोनः क्नोनः इषण इच्छ इत्यादि सिद्धि सेमाः पिडोरितिकेटः पीतिसामान्योकाव
ष्टेन्वये. पिदिवारेयं इति विहितएवयकारांइतिगमंलक्ष्यमित्यादावनतिप्रसंगः पोहरि
त्मिरोपवरः नत्तुमडोड्रि-न्वासोनाटण्यात्मनेणरंस्यादित्यतआह सपरोन्हादावि॰
त्यादि अविधणाग्नीलिंड्-न्हडोन्यत्रेत्यर्थः क्रियते अमन्नमवीह अन्यत्रममारम
विष्यतीत्यादि उरित्कतेपश्चाद्विवेणोविहमेइतिदीर्घः हदारे: इहचवमघ्रहस्रा
हसावारोपस्यसङ्कसादिः नस्यहरवश्वम अनजत्णनेहदारइयः तडक्के रोरिति
घमितिध्वेवस्यपितिप्राणितिलघ्या नहितिध्वेवविजेयाहदारिः पंकेकागत्वइति
हरारेरिंस्नोरीडागमाडागमञ्चलोकाम अरोरोन अरोरन अरोरहः इत्यादि हका

सा·
३७
37

रोहरिहि नहारेरिति नहारेर्थोनोरं नः स्यस्य अङ्गवति अनः स्य स्योस् स्यान नह
नाहररिहावचकाशस्यासोनयेवव रीर्घोडु· वेवीडु· चविसेयाम्मो नाहिसम्प्रकोरणः
ररिहारेरिति आदिशत्रानशासेः संग्रहः रहिहानोर्ई· तिहसेडनडि· तिस्वरे आलोप
इति विवेकः चकारान्तरिहि स्यनोत्पारात्वडि· तिस्वरेष्मालोपः शासेश्वापथायाः
क्ति निहसेड अन्यथेवहकारः आलोपस्तनासिद्ध्यात् अशिषत् अशिषन् आडु· ए
ईस्यकावधि आशीः शिष्यात्दोवसादित्वाभवं ईडोशातितिर्ईडुल्लनो ईशाऐस्यैथे
अनयोः संवेधिति सकारेधमाद्रइडागमो वक्तव्य इत्यर्थः डोः विद्रोन वानोमिस्यनो वा
नञ्चनेक्तवस्यपान्नहोतीत्याहेन अजादित्यमीतिहि नकारक निर्देशात् हकारे पि सु रु
एस्तस्य इति हृ शाने एस्तनौ एष्य· पितितिम्म ईकारस्य त्यथावक्तव्यः नस्यचात्वोन
त्वाभावानडि· त्वाभावः यद्यपि नस्मादिभून आगम एवेति पदागमन्यायेन नस्यापि वि
त्वान्तडि त्वाभावाद्रुणः इनसेरिड्डमाव्यः अस्तावीत् लोपश्च पमिरमिनमिगामिह ३७

निमन्यनयोनुदात्तं: ५ ननु तत्र हि णत्वं न प्राप्नोति अनन्तनामव्युत्पन्ननारायणः नशब्दस्य कस्यचित्
कसेपिकम्बारो ननस्त्र ब्रह्महत्वा ग्रगत्वेस्वादिसिद्धिः आपीलिरिहनोवर्धदेशाइत्था
दिस्वादि मंजनिष्ठ इति ह्यिनेकथादित्वान्नमितनः परस्मनकारस्यतमइति नलोपेभ
नमीत्वादि अपि रंजिरइति रंजरागे रंभारंभणे षंजसंगे षेजपरिष्वंगेइत्येतेषां नका
रस्य लोपो वक्तव्योपि पर वेनेति भंनादेशस्यस्यतइत्यर्थः भैनोनादनन्तइत्यस्य
विरतैनेइत्यत्र निविशारे हिस्वात्मनेपरस्मै मेनविदंतोत्वादावन निषसेतः अनुवाद
क्रमत्वादेवतत्र नश्चनीइ उपसर्गेकर्मव्यतिहारे आत्मनेपदं स इत्यत्रसोतिसा
मान्याक्के व्यतिसे इत्यादौ सपरेपिसलोपः उपसर्गप्राड् भ्रेपामसेर्यस्त्वरेयोः यस्तोय
मादित्वान्नत्वं व्यतिषातेप्राड्ः व्यातं यमरयोके अभिलः रिदेलोपइत्यत्र वा
स्वत्रैत्यनेमइकलतिरवायेनवान्वतेर्थवस्यस्यानरीशहइत्यादौ मकारस्यदी
र्घत्वाप्रसंगः लिहहिइतिस्थिने कचित्परंतनताग्रणीयेतिपदान्तत्वमान्श्रित्यहे

सा॰ त्रुत्निरत्वे परिवर्धमानोऽर्के स नात्रस्य रमेयपरत्वेनेव निनियमाद्वानोर्हस्य परत्वेनेरत्वेनेति
वक्रत्वेन तर्हि क्रमाद्दिवे निमित्तद्दिह कारनिर्देशस्यामकत्वादादौ हेहि त्वेक्रमपरत्वेन पश्चा
38 त्तद्दत्वे वल्लेनोलेड्निमित्तोपरत्वेनैविधानोर्हस्मरत्वेदृष्टपनएव उहद्रुहलिहदिहां ड्-स्य
स्तेनेपरेमकोवाकालवत्करस्य : अलिहत्तस्य अलीढस्य अलिहानां अलिहानामित्यादि अ
त्रक्षानत्रुत्तिस्कोरागोश्चेत्यनेतद्विपयादृत्यस्य लस्य धलमलादेः सकारस्य नकारद्रु
त्वचे : वहिडोत्वादात्मनेपदे वहनेरुरोनिश्चितेसंयोगादेः ककारस्य लोपेन कारजाव
नुस्वारेस्मारिति नियमान्निमित्ताभावन्यायस्यानित्यत्वाद्वा पत्वानिवृत्तेनोढत्वे आड्-श्वेः
ननु वहिड्-ड्कारस्यानुदात्तत्वेनानुदात्तत्वादेवात्मनेपरसिद्धो ड्-द्विधानंव्यर्थमिति
चेन्न स्वंयं अनुदात्तेनेत्वनिमित्तस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वज्ञापनार्थत्वात् अतएव ववनेमी
त्यादि प्रयोगः वहिड्-आड्-थानकै त्याजुरे घालोकान जिंगाह्ममयपरं आत्मने
आत्मनकैत्जनयोः अक्षौसीन अवक्षौ ललिहिच गात्वानकै तानोवात्मव ३८

मागमए वेत्येवकारेणानवनत्वाभावात्त्रदीर्घ इत्यर्थः नुनुषइ विसादौ ष्टुत्वं कुतो नेत्य
तआह कचित्पदान्तेजेति अपदान्तेपि पदान्तता निर्देशात् दोरंत्यादिति ष्टुत्वनि
षेधात्त्र भवतीतिभावः दोषां अहोरोरात्रिषिततो रइत्यनुवर्त्तते वहुवचनं
वहूनांग्राहकमनित्यत्याह दोश्सजुषइत्यादि य यपि दाम्यतीति हृमे॰ सितोरि॰
तिनन्तस्यपरत्वात् स्त्रोविसर्गइत्यनेनैव सिद्धिस्तथापि नुषी श्रीवित सजो ष॰ ता
णान्जुट नेन सहवर्त्तत इति सजूर्मित्रमितिषप्रकृतिकस्य विसर्गाभावमेस्त
द थं क्रियमाणमेषामप्युपकारकं अवुत्पन्नपक्षाश्रयणाद्वानचाशीष्यति॰
वित्वादौ रेपप्रकृतिकस्य रवपेवेत्यनेन न पक्षे रेफादेशप्रसंगः स्यादिति वाच्यं व
क्रव्यात्वाहा शब्दव्यवस्यातो वा तदभावात् शसादावनंतत्वावक्रत्वे यत्रत्राकारो
पादाने भ्यामिड्डौ च पदत्वस्य वणार्थे सजुषाशिषोरिति योर्विहसइ निस्तत्रेण
त्यर्थः आस्रवं स्रस्तसेः किपि डपधायाइदं तादेशो यातो तेबाधित्वमि वस्रो

सार॰ प्र॰ ३९ वर्णयोः अथवा वक्रत्वमारंभविधानसामर्थ्याद्योर्विहस इति दीर्घविधेः सार्वत्रिक॰
त्वद्योतनात् ऊवइत्यादौ दीर्घाभावः अश्वस्तत्र प्रातिपादिकपदेऽपि दीर्घविधार्थं वा॰
सप्तमीबहुवचनेन धातोरपि रफस्य रसे विसर्गः किं वेत्तान्यस्य धातो रसे नेति नि॰
यमात् तत्र स्ववाशरीति विसर्जनीयसकारौ असंभवे यस्यात्मन एकमेवाद्वि॰
तीयो ये नेह नानास्ति किंचनेत्यादिरेकत्वेन प्रतिपादितस्य पुंसः बहुषु बहुवचनमि॰ त
ति बहुर्थवाचित्वे विहितं बहुवचनासंभवे इत्यर्थः अथवा संयोगान्तलोपेन॰
पुंस्त्विति सर्वसंभवमन्त्रिः पुंस्तु बहुषपीत्यादिप्रयोगस्यासंभवे उद्भाविते कक॰
विधानेन संभवतीत्यर्थः तत्र संयोगान्तलोप एकदेशविकृतस्यानन्यत्वेन क॰
गागमेषत्वे त्वादेशे च मस्यानुस्वारः यत्तु मध्यवर्तिनापि सकारस्यादित्वविव॰
क्षातः स्कोराद्योश्चेति सलोप इति तदसत् एवं विधिविवक्षाया अप्रमाणिक॰
त्वात् उक्तयुक्त्यैव संभवे क्लिष्टकरणप्रमाणाभावात् अतिप्रसंगाच्च वसोः ३९

अत्रापि सर्वं वह्वकारसहितस्याकारस्य उत्वं वसोः कसोः कसोरप्युपलक्षणात्तस्मि
वान् तस्थुषः अन्यथा एकारान्तवधकग्रहणे ह्यान्तवधकस्य ग्रहणमिति तस्य ग्रहणं
तस्मात् वस्य चोत्वे निमित्ताभावन्यायेन निवृत्तिः न चाजगन्वान् जग्मुषः इत्यपि
मो नो धातोरित्यस्याभावः निमित्ताभावात् नहि तेनैव उष्यं विदुष्मान् ईयिविदुषी
ईकारे विदुषीकले टाटावुकरूपं संश्वं वहेतनेनरक्तजनो वान्तहतेर्भावस्य यावि
हदेशयहत्वादो नहि तेन तद्भावः उशानसो धावित्ति सकारान्तस्योशानसशब्द
स्य सकारस्यानेनकारेणानो ननासकारलोपेन चादृततनाव वेत्यर्थः नान्तादेतं
त्वेया विकल्पे पक्षे सोत प्रकृतिश्पिवरूप वे वोक्तमेव मा हृ२ ऊरति विन्दय
व्यावष्टे उभ्रञ्ञ्ञे ति आदेशयोरेकमात्रद्विमात्रत्वात् मात्रयावादेशिनावपि
एकमात्रद्विमात्रौ यथासंख्यं तत्स्थानेरतस्यादेकमात्रस्यैकमात्र उ द्विमात्रस्य च द्विमा
त्र ऊ इत्यर्थः एरी२॥ अत्रापिमादित्सनव्रतेरमकेस्यस्यप्रन मनेडत्वे चक्रते इति॥

सार. कृत्वाकृतप्रसंगित्वेन नित्यत्वात्परत्वाच्चेत्यर्थः सामान्ये इति सामान्ये विशेषाश्च का
प्र. शनेऽर्थे अदस् शब्दात्कप्रत्ययो भवति स च स्यादिवत् से: स्मि प्रत्ययस्यादिस्त्र कृतिः
४० अदस्शब्दः न तु ततस्त्याद्दिनस्या त्यदमोऽदस्कार्य्यो भवतीत्यर्थः अथवा मिशा
त्वेन सकाउपलक्ष्य ने नतस्रमेः सकारस्य ज्ञादिवदतीति स्यादिवत् सकारान्तत्वं भव
तीति पित्तेऽणार्थः ननु न तन्माधापतिनस्त तुहृणो न ग्राह्याः इत्यक प्रत्ययसहित
स्य सेरौ सौ स इत्यादिकार्य्यं वस्तुतः स्यादिवदिति एव पाठः अमकौ इति स्त्रीपुंसयोः
नपुंसके अदकः इति सेरौ इत्य चन्द्र स्यावेत्यतो मे इ कत्वमावान्नहृते: क प्रत्ययसहि
तस्य वा अन्त्याभावपक्षे च स्यादिवच्चेति चकाराद्धिकार्यीत्सात्परस्योत्वे अमुक
इति केचित्तु कप्रत्ययस्य स्यादिनातिदेशात्क प्रत्यये पित्यदाघत्वमनोत्वादि भवति
व्यवधानाच्च न सत्वोत्वे अत एवामुकशर्मेत्यादिप्रयोगासिद्धिरित्याहुः तदसत् पाणि
नि विरोधात् अमकस्मै अमुकस्मादित्यादिषु क प्रत्ययसहितस्य सर्वादिकार्यीभा ४

वप्रसंगाच्च अमुकशर्म्मेत्यादि नृ इत्यव्कशब्दत्वादेव इति श्रीसारस्वतप्रसादे हसा
न्ताः पुल्लिंगाः नहः १॥ धातुस्थउसेङ्व्यधिकारादेव नद्धमित्यादावपि उपनहिन उ
त्सुपानत् दिवः २ अथावित्यनुवृत्त्यभावाद्द्योः उरसेङस्थस्य उरसेतस्मिन् व
मोर्वउमित्यत उवित्यनुवर्त्तते नतुस्थग्रहणमिति उत्यादावपि केचिद्धुरसेउ इति पठंति
सनत्र च उरसेउ इति छेदः रसस्य हसोपलक्षणत्वाउ इति योगविभागाद्वा पुहृ यउ
त्यादौ हकारेपि त्रिचतुरोः ४ तिसृचतसृ ऋतः अम्बादिति छेदः स्त्रियामिति त्रिच
तुरोः विशेषणं स्त्रीवाचकयोरित्यर्थः प्रियास्तिस्रश्चतस्रो वा यस्य सः प्रियतिसा प्रि
यचतसा आदौ पुंस्यपि स्त्रीवाचकत्वाद्भवत एवादेशौ प्रियास्त्रयः पुत्रीणि वा चत्वार
श्चत्वारि वा यस्याः सा प्रियत्रिः प्रियचतुर्वा इत्यादौ त्रिचतुरोः स्त्रीवाचकत्वाभावात्स्त्रि
यामपि नादेशौ न नत्वसारस्यात् ऋ न भवति अथो उः उरित्यनेः ऋत इत्युत्वं नते:
त्तस्य च तत्परत्वेन तनावन्मात्रग्राहकत्वाद्दस्य च ऋकारान्तनिर्देशात् न्सारिति सूत्रेसा

सा॰ प्र॰ ८१ ५१

इनभवतीत्यर्थः अपवादनिर्मुक्तावुत्सर्गप्रवृत्तिरिति अरपितल्पनायत्वान्न अ
भ्यासोरस्येत्यत्रानेकार्थसमानानुवृत्तेरस्तिस्य च नत्र भ्यां शसोर्लोपो नत्वं च न दीर्घ
अकारान्तादेशमपहायन टाङिङे शाद्यमिनुङ् नद्यागौणत्वेपि आम्नासे रस्येभा
तः शसः अतो उ उः ओ इत्यादिनेत्वाः धेरङ् इत्यादि च भवति घेः च इत्यत्र
इतयोः वचर चर्वृनास्मिन् सिलोपेपि प्रत्ययलोपेपि प्रत्ययलोपे प्रत्ययल॰
क्षणामिति दीर्घः यारिति योगविभागात्तयोः स पिसा इत्यादि सिलोपस्स
विसर्गेपि इकारस्य दीर्घः दोषामिति रेफादेशो वा इय १ आदेशाविधानसा
मर्थ्यात् आदायत्वाभावः हसान्तत्वान्सिलोपः आसामित्यादावकारादेशस्तत्वा
प प्रातिपदिकबहुवचनान्तनिर्देशान्नित्यबहुवचनान्तत्वेसाव्ददत्वं स्यात् नगौ॰
णत्वे॰ तङ्क्रमभवादीनामिति तस्य तङ्तरपदस्य चेति तङ्तरपदस्य प्रभृतीना
नामपि भवतीति भावः षष्ठीमिति इत्यादेनस्य दिशा चोः कुरित्यनुवर्तते॥ ८१

बहुवचनाप्रयोगतोद्वयष्ठ उस्निह्प्रभृतयोप्यूह्याः इति सारस्वतप्रसादे हसान्ताः
स्त्रीलिंगाः अयमदिति नुमयमदूत्यत्र नपुंसकस्येत्यस्य अयमद इति विशेषणमि
त्यर्थः अमना ब्रह्मभ्यां ब्रह्मभिरित्यादावमीत्यादि प्रसंगः अथावितिनिषेधस्य
नोक्तमनित्यमितिनान्त्रो नोलोपशिति योगविभागाद्वामे वृद्धौ नपुंसकानो न लो
पो वेति हे ब्रह्म हे ब्रह्मन् केटसीति सर्वेषामपि शिलोपे आगमजस्यापिनस्य कोट
ल्वकनिमित्ताभावन्यायस्य चानित्यत्वाद्दीर्घत्वस्यानिवृत्तिः अथवा वाच्यस्य
आ इति केचित् तत्र अशिलोपे निमित्ताभावन्यायेन नत्र पथादीर्घयोर्निवृत्तौ
अकारस्याकारः अथवा वाच्या इति केचित् एवं च डेलोपः शोभ्याभवतीत्यर्थः
तत्र अशिपरत्वाभावादागमजस्यनित्यमित्यनित्यत्वाद्वान सभावे सत्वर्णो दीर्घः
अथावित्यत्र डेरूपलक्षणत्वात्केचित्त्वान्तलोपशास्त्रं सर्वकत्वेनानित्यत्वाद्ब्र
ह्मो मनित्यच न लोपाप्रसंगः परमे भत्तानि नित्रिच अन्तरूपतन घातनार्थे त्वदा

सा॰ प्र॰ ८२

शेनाम्निति त्वकिनन त्रिमित्र मिति प्रतिषेधादित्यर्थः इति सारस्वतप्रसादे हसान्ताः
शसकैलिंगाः समाप्ताः अथेति त्रिलिंगहसान्तस्वरान्तनिरूपणानन्तरेनाम्नि चतुष्
यादि चास्मदि च भोगोरित्यादीनामभ्यः एव चकार्यकारित्वादनयोः एष एव उक्तिर्युते
व स्वमच्युह्यपत्स्तद्भ्यां विस्तरभयाज्ञापानरूपादिपरित्यागेनेत्यर्थः वाच्यलिंगत्वादि
ति वचनेवाकनसामान्यलिंगत्वात् स्वविषये लिंगद्योतनकाभावादित्यर्थः अ
यमर्थः सर्वस्य तावत्त्रिगुणात्मकत्वात्सत्वात्मत्वोद्रिक्तवाचित्वे पुंस्त्वं रजउद्रि
क्तवाचित्वे स्त्रीत्वं तमउद्रिक्तवाचित्वेन पुंसकत्वं भवति अनयोस्तु धर्मिमात्र
वाचित्वेनालिंगत्वं अथवा पचपायभाववाचित्वादलिंगत्वं अत एवोक्तं अ
लिंगे युष्मदस्मदी केवि तवाच्यमित्युच्यते भेपेनालिंगभजनेनेयः विशेषण
त्वमापन्नो वा वाच्यलिंगः सउच्यते इति विशेष्यलिंगत्वादलिंगत्वमित्याहुः
नदसन् प्रकारादिशब्दानामपि वाच्यलिंगत्वेनालिंगत्वप्रसंगात्सावयभावः ८२

प्रसंगात् अत्रापि स्त्रीवाच्यत्वेऽप्रसंगाच्च त्वमहं सोकेनिके प्रथमाद्विवचनान्ते
सिनाज्ञमाङ्याङ्ः सतिसहार्थस्य तीयानिर्देशात्समासप्रधानत्वे गौणत्वे वानयो
ः सैदेव एते आदेशा भवन्ति इति सूचितं तत्र स्वपरत्वं परमाह न ययोर्मा युवां
आवां युष्मान् अस्मान्वा अतिक्रान्त इति विग्रहे अतित्वं अत्यहं एवं समादिष्वपि
युवावौ द्वयोर्वचनेन द्विवचनेन द्विवचनेन द्व्यर्थवाचित्वमित्यर्थः तत्र स्वगौणत्वे द्व्य
र्थवाचित्वाद् युष्मदस्मदोर्द्विवचनपरत्वाभावेप्यादेशौ युवयोरावयोर्वा पुत्रः यु
ष्मत्पुत्रः अस्मत्पुत्रः इत्यादावपि द्व्यर्थवाचित्वाद्युष्मदस्मदोर्युवावौ स्यातामिति
चेत् यौ वेमतौ वा न द्वित्वाद्यवस्थापात्तदभावात् अमौ २ नन्वस्मिन्विधावपि सवर्णादी
र्घत्वे नेष्टसिद्धावाम्विधिर्वैयर्थ्यं विधानसामर्थ्याद्वाम्यामौ रसोत्स्याप्रसंगात्
अन्यथा मादेशमेव विदध्यादिति चेत् मैवं अमादेशात्व मामेति प्रसंगात् न च लक्ष
णप्रतिपदोक्तन्यायेन लाक्षणिकत्वात्तदसंभवः अस्मादेव ज्ञापकात् ग्रहणान्न्यायपक्षा

सा॰ मू॰ ६३ यन्नतेः अत एव ककुलमित्यादावम्शसोरस्येत्यकारलोपः त्वन्मत् २ एकत्वे एकार्थवा
चित्वे इत्यर्थः ततस्त्वामतिक्रान्तौ अतिक्रान्तौ अतिक्रान्तावित्यादि विग्रहे अतित्व
म् अतिमत्यादि यथा च युष्मानस्मान् वेति विग्रहस्तदा युष्मदस्मदोर्नैकार्थवाचि
त्वाभावाद्युवावत्वन्मदादेशानामभावादिति युष्मान् अस्मान् अतियुष्मयेत्यादिरा
न्तौ २ औ अम् च शस् च भिस् च नस्मिन् भिनाभिरुपलक्ष्यते ननु एवं विधौ
यतो विधानसामर्थ्यान्न टेरनन्तवतो षष्ठीनिर्दिष्टत्वाद्येनोत्यस्यादेशे नेष्टसिद्धो
दीर्घविधिर्वैयर्थ्यमिति चेत् मैवं युष्माभिरित्यादौ वकारान्तत्वेन भिसो भकारस्या
कारप्रसंगात् शसो न इति सोनः ७ सः अस्य पुल्लिंगविषयत्वेनानयोः स्त्रीलिंगति
शेषाभावान्नत्वाप्राप्तावारंभः भ्यसः २ ङसिभ्यसोः स्युरित्यत्र ङसिसहचर्या
त्प्रसपचम्याएवेत्यवधारणात्परिशेषाच्चेत् र्थ्याभ्यसः उभ्यं भवतीत्यर्थः अने
कान्तरत्वादुक्तत्वे न सर्वादेशत्वसिद्धो शित्करणप्रयोजनमाह शकार इति ६३

यथैव तत्र किंचिदिष्टं ज्ञापयन्तीति न्यायादित्यर्थः अपवादनिवृत्तानुत्सर्गप्रवृत्तिरित्या
त्वमपि तल्लक्षणायत्वात् ङसिभ्यसोः २ नानवैव पक्षान्तमनेकत्वमित्युक्तारानुवधि
त्वाद् नेकवर्णादेशत्वाभावात् षष्ठीनिर्दिष्टत्वेनान्त्यस्यैवादेशित्वात् सर्वस्येत्यभिप्रे
त्योक्तः शकारः सर्वादेशार्थ इति तन्मनादेशात्पदायत्तसंयोगान्तलोपो वा नेत्ये
वं लोपे विधीयतां एकत्वद्वित्वात्वन्मदादेशे चेष्टसिद्धिः स्यादेवमिति चेत्तस्ये
भ्यसि अन्त्यपलक्षणत्वेन पदायत्तप्रसंगात् यद्यपि लुकि क्रियमाणेन प्राप्नो
ति तथापि वैचित्र्यार्थं इत्तु विधिः साम्ब सुट् सहितस्याम साम् स्यादेवं भवतीत्य
र्थः ससुट्कस्यादेशविधानाज्ञापकत्वे च सुडभावादकमोमेरेकाङ्गारित्यत्वं
पदमिति योगविभागात् टेरत्वे आयादेशे च अजितत्वयामतियुष्मया
मित्यादि केचित्तु ससुट्निर्देशस्य भाविसुडिति हान्यर्थत्वादामएवाकविधेर्यो
णत्वेप्याकं भवतेत्येवेति आनिनाकमित्यादीत्याहुः अकश्चिधानेनेवेष्टसिद्धेः ।

सार॰ प्र॰ ४४ राकस्यविधानेचिंत्यं गौणत्वेहित्वादिवाविन्वेयुवावादिविधानमक्रमक्रचिंतायो
यप्याययदियुष्मदस्मदोर्नहित्वेवदतीतितस्मात्समायातः भवनस्तदायुवावोतदि
तस्मैस्त्वेतस्मासार्थे १ अभिवदतीत्येकत्वेसमासमयनस्तदानयोस्त्वन्मत इत्या॰
देशौभवतोहित्वबहुत्वान्वितेसमासार्थे १ उ॰ स॰ है॰ जस्मिथुदानस्त्ववममनभ्ये
नघ्यामहे यूयंवयंत्वमहमितित्सर्वत्रैवस्यादेशा इति उदाहरणानितत्रत॰
तस्रोऽक्तानिकृतानिषष्ठ्यादिसहितयोर्युष्मदस्मदोस्तेमयादिविधानेयघ्या अ
मितेमयोवाधितानावामाइतिविशेषादेशोभवतस्तयोषष्ठ्याएकवचनबहु॰
वचनयोस्तवमह्ममादिविशेषविधिमित्तेमपाटयोवाधोरत्न नतस्थषष्ठीवत॰
थीहितीयाभिरितिसमानवचनमेतद्विवचनमात्रविषयमेवस्यादेवंचयथा
संख्यत्वात्षष्ठीद्विवचनसहितयोस्तेमयोअसज्यतामित्यतआह अधानयोरा
देशाविशेषविधिरिति आदेशास्तवममादयस्तेमयादेशविशेषविधानमि ४५

त्यर्थः एवं च न बाध्यबाधकभावादिदोषः युष्मदस्मदोः ५ तेमयादीनामेकेयु
ष्मदस्मत्संज्ञामेवं धापयथासंख्यात्वे षष्ठ्यादीनां चार्थे वचनात्मकत्वेन तेमयादित्रिका
णामेकत्वे यथासंख्यमनभिधेयं षष्ठीत्यस्याल्पस्वरत्वात्पूर्वत्वे केचित्तु वैपरी
त्यविधानेन नियमो नेष्यते बुधैः अतो भवति सर्वासु विभक्तिषु वसादयः अत ए
व जेयकेन विनीतौ वामित्यादि महाकविप्रयोग इत्याहुः अत्र पौ वेत्यतो वानु
वृत्तेस्तस्य च व्यवस्थायामन्वादेशे विकल्पेन अन्वादेशे तु नित्यं विधानमपूर्व
कथ्यमानातदर्थयोरन्वादेशेऽपि विकल्पेन षष्ठीचतुर्थीद्वितीयाभिरिति सहार्थे
तृतीयानिर्देशाद्विभक्तिलोपे न भवति युवयोः युवः युष्मत्पुत्र इत्यादौ अनन्वा
देशे तेमयादीन् क्रमेणोदाहरति स्वामीते इत्यादि चतुर्भिः श्लोकैः त्वामा २ आ
मौ तृतीयान्तेमयोरपवादः ।।।। शेषं पूर्ववत् मदेन आलीढो युक्तो मदोन्मत्त
इत्यर्थः नादौ १ आद्यावितिसामान्यतः आदिमात्रभञ्जनयोरादेशनिषेधान्नाम

नइत्यादौ वाक्यादिभेनयोरपि न नाद्याविनुत्यत्रनेति योगविभागात्संबोधनपदादि
त्यायुक्तं यथा देवास्मान्पाहि न हे रविस्मोस्मान रक्ष सर्वदा विशेषात्सर्वसंबोधनो
नान्तरयोस्तु न षष्ठ्येव विगाविभागस्येष्टसिद्धिहेतुत्वात् यथाह देवेशपालोनः पा
हि सर्वदारक्षदेवनः चाधिभिः चवाहहअहएवेतिपंचचादयः आवयोर्युवयो
श्रेयोवेयोहपालयैवच अहेयारावयोरेवं हरिर्मामेव रक्षतु सात्वायोगयेर
निषेधः युष्मद्युक्ते नद्दोहरिस्त्वमेस्वामीत्यादौ भवत्येव अन्वक्रसमत्त्वयापार्थात्तुक
रात्रेति योगविभागाद्वा अचाक्षुषज्ञानार्थैर्धातुभिः साक्षात्परस्परयावायोगेनेने
स्तः यथा चेतसात्वां समीक्षते भक्तः स्तवरूपं ध्यायति चाक्षुषज्ञानार्थैस्तु भक्तः
त्वा पश्यति चक्षुषेति अयोगतो ज्ञेयं नामाख्याननिपातोपसर्गात्मकं चतुर्विध
शब्दानुशासनं तावच्छब्दशास्त्रं तत्र नाम निरूपितं वक्ष्यति चाख्याते निपातो
पसर्गाणामपि स्वायत्तत्वाज्जदंतं त्रिरूपेण आमेचादीन प्रसंगतो निरूपयिष्यति

पातसंज्ञासूत्रमवतारयति चादिः २ अद्रव्यार्थानामेव चादीनां निपातत्वदर्शनाद
द्रव्यार्थश्चादिर्गणो निपातसंज्ञो भवतीत्यर्थः ततश्च चश्चारश्याश्चा कपोरित्याप
भिधानाच्चादीनां चौरादिद्रव्यवाच्यत्वे निपातत्वेन द्रव्यं चोक्तं वस्तूपलक्षणं यत्र
सर्वनाम प्रयुज्यते द्रव्यमित्युच्यते सोर्थो भेद्यत्वेन विवक्षित इति भेद्यत्वेन विशे
ष्यत्वेनेत्यर्थः अत्र यद्यपि निस्त्रयेन पतंत्यनेके पदार्था इति निपातानामन्वर्थ
त्वं तथापि प्रसिद्धप्रयोगानुसारेण कियंतोप्यर्थाः कथ्यंते अन्वाचयसमाहारे
तरेतरसमुच्चयेषु विनियोगेन्वल्पयोगिनावधारणाहेतुपादपूरणेषु क्रमेन चस्व
र्थेषु चाव्ययं तत्रान्वाचयो मुख्यसिद्धावप्रधाननिष्पत्तिः समुदायप्रधानः समाहा
रः प्रत्येकप्रधानस्त्वितरेतरयोगः एकत्रानेकसमुच्चयः समुच्चयः क्रमेणोदाहरणा
नि भिक्षामट गां चानय पाणी च पादौ च पाणिपादं रामश्च लक्ष्मणश्च रामलक्ष्मणौ ईश्व
रं च गुरुं च भज त्वं चाहं च संयुज्यावः ध्यातस्योपस्थितस्य अतीतः पंथानं तव च म

सा॰
प्रं॰
४६

हिमावाग्नसयोः ग्रामोगंतव्यः पीतं च भीमापार्थस्तथैव च इहोपमानावृध. ति
विकल्पानवल्लोमिषु सम्नद्धये वाव्ययब्रह्मस्वार्थे भुग्नकीर्तिने सावाग्राभोक्तदीत्त ·
दीपावाम्नर्तिन ~लमयीमम जातीमन्येन हिन मधियितोपयंनीवान्यरूपोगतव्योवा
यवैश्री हिभिर्वा कस्यवेहभजवीर्थ्यशासनः वायुर्वाद हिनोवा पारस्परशोहो
नेविधोगव्यनिक्रमे मैत्रे पीनिहोवाच त्वहग्रामेगक्रुत्स्वयमासने डपविशाति
डपाध्यायहंभमो विनियोगेन यावाराजिग्रमे रजनेष्यह त्वमहग्रामेगच्छ स्वयम
मसनेडपविशाति हर्षेन यास्तु पाध्यायमहंपयाति गमयति अहमाणकमध्यापय
अयोगस्याव्यवच्छेदं नयोगः न्ययोगायोः एषाव धारणेचोक्तमव्ययं चतुरर्थकं
तत्र विशेषणसंगतस्यायोगव्यवच्छेदोर्थः क्रियासंगतस्यात्यन्तायोगव्यवच्छेदोर्थः वि
शेष्यसंगतस्य चान्ययोगव्यवच्छेदोर्थः पार्थः पांडुर एव नीलं सरोजं भवत्येव पा
र्थ एव धनुर्धरः कर्तव्यामेव एवंप्रकार एवार्थोपदेशा मीकारनिश्चये प्रकृतस्य प

मिदं वम्भोयस्मदागान्मपाहरत् अलंमलोमलाय अलमतिप्रसंगेन कृतंनिषे
धेऽमानेनास्लद्घौः परिकीर्त्तिताः सन्तमितिविजलवेण अविप्रइवभाषसे
त्वद्येः माकृकृनोग्रत्रस्याग्मेनेवः स्तूप्रेभुजागत्यात ईषदल्पकिलेतिस्पाद्दा
तीसंभावयेहन्नुभुहविनयत्कूरणालावेष्वपियोञ्केमनीषिभिः ईषञ्जोरः जयान
केतेकिलवृत्तद्वेषः पार्थः किलविज्जेष्यते नाति लविनोक्तेः एवकिलकेवि
हृदन्ति त्वंकिलयोन्स्पसे गोचरवलितेकिलाम्भुमेतला निषेधवाकालकार
ज्ञिज्ञासानन्नुपेभुच नियमेनिश्चयेहेतोविवादेपिखलुदिते खलुज्ञारखलु
वाक्विके अप्योखल्वाहुः सखलधीनेवेदं नखलुमुगयेसाहसंकार्यमेतत् प्रखवि
मानाः खलुमाहशाधिपः नखलुयासि त्वदधीनखलुदेहिनामसव नविदीर्यके
ठिनाः खलुत्रियः वेस्मात्संबोधनेपाहु रएणः नूनपेपिचसहहस्पानिवेदेवा
नंगुरोहितः नैवपुनः कार्य्यमिदंहिसाहसंअगाराद्दूरेसमीपेच प्रणामनर्थेवा

सा॰ प्र॰ ४७

चके आराद्वयोः सदावसेत् प्रतीतानां तस्यापयेत् भ्रशमाहमहीपतिं यत्का
रणेन यानन्यान्स्वराणां प्रतिरूपकाः स्वरा निपातसंज्ञा स्युः द्यार्थस्य वाचकाः
यत्स भासम्प्र यत्नेन तत्र जपासि संबोधने तल्पार्थे अपो नु मन्युयेद्बुधैः ईभन्ते
नेन या खेदे रोषा ऋवपि कीर्तितं उकषा ऋतयानक्रे संबुद्धौ पादपूरणे म
त्र स्तोभे ऋकारः स्यात् लृकारोपि तथा मतः एए ऐ ओ चत्वारो ह्रनिसंबो॰
धनार्थकाः यथा संभवमन्येष्वपार्थेष्वनेऽप्यात्मकाः इत्येवमादि विनिर्दि
श्य वागणा समासि स्वकः सकलं तपरामर्षकोवा एवमीहशान्याहो पुरुषसतया
आदिनामस्वतः श्रोषद्भवौषट्प्रभृतयः स्यामतोज्ञेयाः एते पूर्वकोविद्योतका
केचिदनर्थकाः नद्दक्रेकेष्वेवद्योतकाः केपिवाचकाः केप्यनर्थकाः आग
माद्रवकेपिस्युः सेभपार्थस्यवाचकाः इति अथ पतस्य द्योतानाह तयादिरिति
विभक्त्यर्थे देशकालाद्यधिकरणे यथा हिमवतः पश्यद अस्मरो वाजीयित्वा॰ ४७

परामर्षनिर्देशोप्यव्यापेविद्धः एवंकृत्स्याश्रिरेवंविप्रः एवंपठएवंकर्मणः एवमेत
त् एवंवादिनिदेवैर्षा एवंनावत त्वंनतेकेचयप्राक्रमर्यस्यापि विनिश्चये त्वः
नेहताम्मिरावणा एथम्विना चभेदार्थेनानानेक विनार्थेयोः त्वनः एथम्यालि
वधुः विनावने विनावर्षं नानाविधंदेहम नाम समाजे नानानारी निष्कलाला।
कयाचाप्रणणीः देममा गल्ये स्वस्ति मन्त्रमभिवादने स्वस्त्यनेधर्मिकम
त्मसादात् स्वस्तिनेललतपासहृद्य स्वस्त्यनेसोमश्चिरापजीव स्वस्ति।
श्रीकृष्णमगुरात् राज्ञानमस्कृताविप्राः स्वस्तीतिनेप्रयुज्जेते आसीतिविषमाना
यैदोषाराज्ञावृद्दीरितं मषाभिध्या चवितथेरहोम्नोत्मार्थेपाभिधेः आसीतिद्वी
रागोः दोषामन्यमहः मषोषाः मिथ्यावादी मन्त्रयन्तेमिथ्याः मिथ्याः प्रहारतः।
प्रस्मकान्स्योपिकारेष्वप्रतिज्ञापासमच्चये मंगलानंतरारंभेष्वहृस्तयेप्व पा
मयंत्रयशक्तोमिमोक्तुं अथकालेतव्रसस्य यस्तानविधिः गोडोभवानेष्यतिवा।

मा॰ प्रं॰ ४७

47

मः भीमो पार्ज्जुनः अथ पशस्पशस्पदानि ज्ञानोपभुक्ते अथ शब्दानुशासने
अघोरस्यपथवृक्षे पमन्वादेशेनपेवच इमेवदमध्यापय । अथोपनेव्याकरणं ।
हः स्यास्सर्वांदिने म्वक्तपरस्मिन्दिवसेनपा इत्येवेत्तिमर्हमलो स्वःस्वर्गपरलो
कयोः द्योः भवत् स्वौगोजाः इत्येवपुरुषः नीचैर्गकृतिबापेवपास्वर्जलधर्जले
पुरुषपामसहापुत्रस्य अंतर्मध्येनपाप्रातः प्रसवेस्वार्थ एवच पुनर्विशेष
प्रथमेभयोपिपुनरर्थके अनवाप्यः प्रातः संध्यामुपासीत शतमोद्वेविंशु
नब्राह्मणाः पुनरपाः पुनरस्तंभयोदर्शने अहोस्विन्नविजके चेदर्पेनिपर्कीर्ति
तः अयस्याप्युराहोस्वित्पुरुषः आहोस्विदेवंवदे सरुशाकुसमेसत्रामाताथी
र्थं साहंमेवच पुत्रेणसहागतः एवमन्यापि मध्येनराविना थेचप्रकीभावेन
मः स्मृते अंतरात्मामोहरिः त्वामंतराताम स्यायतनादि नमोदेवेभ्यः अल
भूषणपर्याप्तिनिषेधेशक्तिवारणे अलंकारः अलमस्मधनम अलंप्याल ४७

अन्यस्मात्सर्वादेर्वा किंशब्दाच्च सप्तम्यर्थे त्रल् निपात्यते तत्र हि तेन तं तत्र अन्यत्र यस्मि
न्नित्यर्थः तस्मिन्तयोस्तेषु तस्यां तयोस्तासु तत्र यस्मिन्ययोर्येषु यस्यां
ययोर्यासु यत्र कस्मिन् कयोः केषु कस्यां कासु क्व इह कुत्र अत्र क्व सार्वविभक्तिकस्तसि
र्वासां विभक्तीनामर्थे भवतीति सार्वविभक्तिकः सर्वतः परस्य अग्रतो गच्छ
त्यादिप्रयोगादित्यर्थः दक्षिणस्यां दक्षिणाहि चाण्डालाः इत्यनेन नदार्थे सप्त
म्यर्थे आहिप्रत्ययान्तो निपात्य इति स्वचित्ते ग्रामाद्दक्षिणा वनेषां निवासात् कि
म इति सर्वप्रत्ययान्तात् किंशब्दात् सामान्यविशेषप्रकाशनेऽर्थे चिदादिः प्रत्य
यगणो भवतीत्यर्थः केचित् काचित् किंचित् कानिचित् कस्मिंश्चित् कस्या
श्चित् इत्यादि किम इति समान्ये केः कचन कुत्र चनेत्यादि तदधीनेति तस्या
धीन इत्यर्थे तस्य कार्त्स्न्येऽभिनित्यर्थे चेत्यर्थः राजाधीनं राजसात् सर्वं भस्मभ
स्मसात् स्यात्स्थोः किलादित्यत्र वेङ्गोरित्यतो वानुवृत्ते रश्मिसादित्यादौ सतः

सत्स्यषत्वात्प्रयोगः पत्तेराजकीयेभस्ममये प्रादिः२ प्रभ्रादिर्यस्स प्रादिर्गणः उ
पसर्गसंज्ञास्स्यात्क्रियायोगे उपसृज्यतेऽनुत्युपसर्गः अन्वर्थसंज्ञातो धातोः पश्चान्नोत
क्रियायोगे तेन प्रत्ययोपसर्गत्वेन तस्य प्रगतो नायको यस्मात्स प्रनायकः इत्यादौ
गमन क्रियायोगे उपसर्गत्वे पि न यन क्रियायोगे तेन प्रत्ययोपसर्गत्वेन तस्य प्र
गतो नायको यस्मात्स प्रनायकः इत्यादौ गमन क्रियायोगे उपसर्गत्वे पि न क्रियया
योगाभावान्न प्रत्ययोपसर्गत्वाभावात्सत्वाभावः प्रादिकर्मणि दीर्घेणाभ्यासे भव
त्वितिषु वियोगस्तु हिंसाक्रीडायांति एज्ञायदर्शने क्रमेणोदाहरणानि प्रयातः
प्रवलायकाः प्रभ्रंदेशस्य प्रवदंति दापादाः हिमवतो गंगा प्रभवति प्रभृक्रम
ते प्रोषितः प्रसन्नमुदकं प्रशाको विप्राय प्रार्थयते कन्यां प्रणोनोग्निः प्रांजलिः
प्रवाले प्रलोकयति वधे र्गतो दर्शने च विक्रमाभिमुखे भृशे स्वाधीनमोक्षणप्रा
तिलोम्ये केषु पराहतः पराहणः पराक्रान्तः पराहतः पराजितः पराधीनः परावृत्त

नः पराङ्मुखः अपो वियोगे विकृतौ विपरीते निदर्शने आनंदे वर्जने चौर्ये
चारेण सप्तमीरितः अपयाति अपक्रान्तवान् अपशब्दः अपदिशति अप
हसति अपत्रिगर्त्ताद् वृष्टो देवः अपहरति अपसरति संयोगे एकाश्रभवस
मत्तसिद्धिषु भूषायांगीकरणे स्वप्रक्रोधाभिमुख्यवाचिनि संगतः सुत्रेण संवदति
सुखः संभवत्यग्निः काष्ठेः गां संजानाति संपश्यति संसिद्धिः संस्कृतान्नकल्मा
संश्लाति संधत्ते संक्रुध्यः संयाति वेदाधिष्ठान समीप्यपश्चाद्भावान्ववंधने
सामर्थ्याभिमुख्यहीनेषु विसर्गे लक्षणेष्वनु अनुवाकमधीते अनुष्ठाने देशे
अनुमेघं वर्षति अनुरथ्ये अनुशयः अनुकृतिः अनुवत्सो मातरं धावति
अनुवर्जनं योद्धारः अनुज्ञातः अनुधनमसत्तां गतिः ज्ञानावलेवस्तु
ह्रीषदर्थे आप्तिपराभवे अवोज्ञेयो वियोगे च लोकयोगानुसारतः अवग
तोर्थः अवलंब्यापश्यति अवदाने अवलवने अवकीर्णे अवभ्रंति अव

सा॰ प्र॰ ४९

पातः निर्वियोगात्ययादेशातिक्रमेलाभनिस्त्वये निःसंगः निर्मुक्तः निर्दिष्टः
निष्क्रांतः निर्वेशः निश्चिते दुःशीषट्येष्वक्षेक्षेष्वक्षकशासंपतिसंकटे दुर्मतिः
दुर्जीवनः दुर्बलः दुर्गतिः दुर्दिने नानावियोगातिशयभ्रमामोहशवा
द्ध्यर्थे परस्यासमरेणभवेषद्वर्योनाभिमस्त्यके अनवस्थानुरूवाशैर्याद
र्शने विरुद्धाहृजः विचित्रागतिर्भगवतः पाणिनेर्विमुक्तः विकीर्णः वि
नयानष्टः विमनस्कः विभुः विवर्त्तति विगायति विस्मृतः विभूषितः
विलोपितः विस्मरवः विभ्रांतः विशिष्टः विक्रांतः विलोकयति आदि
क्रमभयवाकोपवरयाम्लेयादिकर्मणि वंधनेभिविधौ शाब्दक्षक्षसामी
प्यसंश्रये अभिमंत्रनिह्नत्याशीर्दनानभवविस्मये प्रतिष्ठादेशमर्या
दासहशमेत्योर्द्धकर्माणि आकाहाने आविष्टः आजानाति आतान्वनरवः
आलिंगति आरमते कवचमावघ्नाति आक्रुमारयशः पाणिनेआचरति ४९

कण्ठेनआ॰ हूतः आसन्नवये आवसथः आमेत्रणं आधावति आशास्तेआ
दत्ते आशीते आ एवं किल तत् आदिष्टः आमन्नेकेडुः रेव आह्वयेते आग
च्छति आरोहति राग्यधम्मभ्रशादेशनित्यकौशलवधने अंतर्भावेस
मीपे निर्देशनेपरमाश्रये निकरोमणीनां निपतति निगृहीतः निदिश
ति निविशते निपुणः निरूढः निपीनस्तदकेमिकलाभिः निकृष्टः नि
दर्शने निहृतः पापात् निलयः अधिरध्यायने स्वर्ग्यवशित्वस्मरणा
धिके उपाध्यायादधीते अधिपतिः अधीनः मातरध्येति अधिकृते अधिः
संभवगाहो शीर्षे निभृषासन्नस्त्वेय अपियोजनमस्ति अपिपापित भद्र
मपि मरणमपि अपिनसतिहारे नदपि विक्रमातिक्रमे वृद्धो भृशार्थ
तिशायेष्वतिः अतिरथः अतिक्रामति अतिगहते अतिजने अतिमन
तेजाने प्रशंसानुमतेप्रजाभृशाकक्षमेषु स्तः सुपुरुषः सुकृतं सुसाधुः

सार· सततः सद्वपकारो सङ्गंधिः उत्पावल्पविद्योगोद्रेककर्मलाभप्रकाशने आश्चर्ये
प्र· मोक्षशो भावलप्राधान्यशक्तिषु उद्गच्छति उन्नमति उत्पन्नं उच्चरति उ
५० त्सुकः उद्धतो स्वः उत्पथः उत्कः उद्दिष्टः उत्साहः अभि पूजाभ्यर्थ
50 ह्रास्याधिसाम्याभिमुख्ये के सौरूप्यवचनाहारस्वाध्यायेषु निरूपितः
अभिवदति गुरुं अभियुक्तः अभिलिषते अभिसंदोत्याधिः अभिजा
तः अभिमुखः अभिरूपः अभिधानं अभिविहरति अभ्यसति साद
श्यादानहिंसाङ्गीकृतौ प्रतिनिधौ कचित् व्याधाभिमुख्ये यौव्यौ सौवारे
प्रतिरुच्यते प्रतिदेवदत्तस्य प्रतिष्टहाति प्रतिहन्ति प्रतिजानाति अभिम
न्युरर्जुनतः प्राति प्रतिशायः प्रतिस्पर्धं गच्छति प्रतिकीर्णः पांशुभिः
प्रतिषिद्धः परिःसमंततो भावव्याप्तिदोषकथासु च भूषायाश्लेषे पूजने
च वर्जने च सते स्थंभे परिभ्रमति परिगतो वनिग्रामं परिवादः परिस्करो

तिकन्तं परिष्वजते परिचरति गुरुं परिषिञ्चति गर्ते भ्योहृष्टो देवः परिधत्ते वासः प
रिदेवते उपः सामीप्यसामर्थ्यव्याप्त्याचार्यकृतो मनोदेवदानक्रियायोगेषा
रेभाध्ययनसृजने उपकरोति उपकीर्णाः पांसुभिः उपदिशति उपरतः उ
पचारः उपहरत्यर्थे उपचारः देवमुपचरति उपक्रमते भोक्तुं उपाध्यायादधी
ते उपविनः पितापुत्रेण अदितामालिका बुद्धोस्मादेनमध्येतयामतं आ
कर्षेन याहाविः कतिभिः परिकीर्णितेन अदधते अंतर्णीतः आवि
ष्कारः आगच्छतो आगतिसामान्योक्तः प्रतिवतिष्ठते पर्याणमित्यादौ व्यव
धानप्रयोगेष्वपसर्गत्वं एतेषु च केचिद्धात्वर्थं बाधन्ते यथा आदत्ते वितरति
केचित्तदर्थं विशिषन्ति यथा विजयते प्रभवति केचिद्धात्वर्थमनुवर्तन्ते
यथा अधीते आशाकते केचिच्च धात्वर्थस्य प्राधान्यादनर्थकाः यथा
अवतिष्ठते वितनोति तदुक्तं धात्वर्थं बाधते कश्चित्कश्चित्तमनुवर्तते

सार॰ ते तमेव विशिनष्ट्यन्योनर्थको न प्रयुज्यते इति त्वाद्यंत २ त्वादयः प्रत्ययाश्चे
प्र॰ नेयस्य नत्तथा ते च त्वा का प्रत्यम त्रिशब्द॰ धा॰ च न॰ पा सत्वंनतव्य आन स्यस्ता
५१ दयः प्रयोगतो ज्ञेयाः लिंगादिति यस्मा भावेराकारस्त्व इति परायुर्वण्यत्र इति
51 मेमतिमाह उक्तं हीति चादीनामव्ययीभावानां तस्मादीनां तत्रादीनां साधर॰
एयार्थं क्तप्ता लिंगविभक्तिवचनसाहचर्यमुक्तं विभक्तिनिमित्तत्वात् विभज्यते याति
पदिकार्थ इति वा विभक्ति शब्दे कर्म्मादिकारकत्वं चोते एतेन नानार्थसंज्ञेयमित्युक्तं
इति सारस्वतप्रसादे व्ययानि उक्तानुवादपूर्वकं स्त्रीप्रत्ययनिरूपणं प्रतिजानीते
उक्तानीत्यादि लिंगेषु स्त्रीपुंनपुंसकेषु विशेषः स्त्रीलिंगत्वस्य विशेषेण ज्ञा
पयितुं मिव याद्विधिकार विहिताः प्रत्ययाः स्त्रीप्रत्ययाः पदशेन लोके स्त्रीय
मिति प्रत्ययः सधर्म्मः स्त्रीत्वे संचयोत्वादिव सामान्यविशेषं स्तनकेशादिमत्वं
यः तदुक्तं स्तनकेशादिसंबंधो विशिष्टो वा स्तनादयः तदुपव्यंजना जातिर्गुणावस्था ५१

गुणस्तथा शब्दोपजनितो यौस्मा शब्दसंस्कार इत्यपि लिंगानां लिंगानत्वज्ञे विकल्पाः
समदर्शिताः इतितथा इयमयमिदमिति पशुविपदेशो दृश्यते लोके स्त्रीपुंनपुंसका
निच प्रोच्यंते तानि लोके न गोत्वादि स्वाश्रये ये हृतस्तामात्मन्युपलभ्यंते व्यंजके स्व
स्वहृतत्वात्स्त्रीत्वेपुंस्त्वादिके तथा ततो व्यंजकवैचित्र्यात्येनायं स्त्रीत्वमेवाभिव्यज्यते
न तु पुंस्त्वादिः सोयंः स्त्रीत्यभिधीयत इत्यादि अजादेरिति जातेरयोपधादिति विशे
षविधिनातः ईपि प्राप्तेमेव वचने बालवत्साकन्यके स्यादेवं च प्रथमवयोवाचिकत्वादीपि ।
वकारदंतुकसमनुच्छपार्श्वान्सं भस्त्राजिनशणपिंडेभ्यः फलात् संफला भस्त्रफलस्या
दि एकफलेत्यपि केचित् अन्यत्र दासीफलीत्यादि तथाजैडकाक्षिणामध्यमेति पुं
योगेपि तथा मत्रकांडप्रांतशतैकेभ्यः पराः पुष्पा अन्यत्र तु शंखपुष्पीत्यादि त
थानञ्पूर्वीत्फलादपि अमफला अन्यत्र दर्भमूली अपचिताच्छायापादानादपि हिप
दाक्तरक मंत्रेतदनंताच्चवहुवीहेर्वा नोवेति हिलोपः वहुसीमे वहुसीमानौ वहुय

सा॰ प्रं॰ ५१

ज्ञे बहुयज्वानौ उपधालोपिनो नेत्याद्याश्रावी यो नो वेति वाशब्द व्यवस्थया श्राप्येव
टिलोपो न ईपि वहुराजे वहुराजौ वहुराजानौ इत्यादि प्रयोगानुसारतो न्नस्मरणी
52 ये क्वापि इक् ककारेण व्यवहितः आप् का प् न तस्मिन् न तस्य बहुवः परिव्राजका
यस्या सा वहुपरिव्राजिका अत्र आपः स्यादि परत्वेन नैव व्यवधानात्तु आपा प्रत्यये
न सह च योगात्ककारोपि प्रत्ययासंबंधेन बोध्यः एवं च शकृ शकृकावित्यादेः पचाय
चि आप् प्रत्यये च शकेत्यादौ न ह्रस्वो वेत्यनो वानुकर्षणान्नमेयं मामिकेत्यत्रेदम
र्थेणि ममकादेशे आपि प्रत्ययककाराभावेपि भवति न यानराक्षा पतिनरिकेत्य
त्रापि अथवा कापीति सामान्योक्तावपि वाशब्दः व्यवस्थानः शकेत्यादावित्वाभा
वः यकासकेत्यादौ प्रत्ययसंबंधिकाप्यपिन एवं अधित्यका उपत्यका जीव॰
का भवका देवका यज्ञका क्षिपका ध्रुवका चटका टंडका इष्टका हलका पि
प्यका एडका अलका करका मेनका कन्यका एडकेत्यादिषु प्रयोगानुसारे॰ ५२

एनेत्वं नारका ज्योतिषि अन्यत्रतारिका वर्णकातांतवे अन्यत्रवर्णिका व
र्तिका शकुनौ प्राचां उदीचां तु वर्तिका अष्टका पितृदेवत्येऽन्यत्राष्टिका इत्यादि
ष्वर्थभेदेन मतभेदेन चेत्वाभावस्तत्राव्यवस्था तथा सूतकादीनां वा सूति
का सूतका पुत्रका पुत्रिका वृंदारिका वृंदारका तथा यकपूर्वस्य स्त्रीप्रत्यया
कारस्यस्थाने योकारस्तस्यापि वा आर्यका आर्यिका चटका चटकिका तथा भस्त्रैषा
जाज्ञाद्वास्वा एषां नञ्पूर्वाणामपि वा भस्त्रका भस्त्रिका अभस्त्रका अभस्त्रि
का एषका एषिका अजका अजिका ज्ञका ज्ञिका द्वके द्विके स्विका स्वका ए
षाद्वा एतयोर्नञ्पूर्वयोर्नत्वं अनेषका अद्वके भस्त्रादेरुपसर्जनत्वेपि वा नि
र्भस्त्रका निर्भस्त्रिका अभाषितपुंस्काद्विहितस्यात्ः स्थाने योकारस्तस्यापि
वा गंगका गंगिका अगंगिका अगंगका परमगंगिका परमगंगका उत्रपु
त्रकस्यात् शुभ्रिका तथा वर्त्रीहौ नित्यं अरवट्विका तथा दक्षिणाक्षिका इ

सा॰प्र॰ ५२ ह्रस्विकाकाशिकेत्यादौ त्यक्तयोर्न्निमं नयाकेतनाधिका न्हपाकिका इत्यादौ यथासंख्यं त
5.3 यकेयोरपिनित्यमित्यादिर्यथाप्रयोगंव्यवसेयः वाशब्दाल्लोकाच्चात्रभाषितपुं
स्कादतःस्थानेत्याद्वा गंगाका ह्रस्वोवेति यवस्याह स्वाभावोवा पदेप्राकृतं
श्चावतः स्त्रियामित्यत्राविति योगविभागात्क्वचिद्ध्रस्वोप्यप्राप्तत्ययइत्यभि
प्रेत्यभाष्ये रिसमतिमाह वक्षीति ह्रस्वोतानामिति स्वमतमिदह्रस्वमत्याहारा
भिप्रायेणपाठस्तुह्रस्वतानामिति ह्रस्वः२ कापीपुंसर्वतः नद्यादाविति नवा
शब्दव्यवस्थयोक्तं नेचतरतमरूपकल्पादयः बहुव्रीहौकप्रत्ययेवाह्रस्वोमपा
कः ह्रस्वोमपकः नौकारिकाग्लौकेत्यादौ चन विद्वत्तरेत्यादौ पुंवद्भावोपीत्यादि
वाशब्दादवसेयं वाशब्दस्याविवक्षितत्वादर्थत्वेपिनिपातसंज्ञानर्थक्यमादनेकार्थत्व
मित्याह निश्चयेनेत्यादि न्त्राणः२ नञ्उरस्थ्याणश्च एषांसमाहारः न्त्राणतस्मात
अत्रनोवेत्यतोमंडूकप्लुत्यावाननुवृत्तेः सम्रादिभ्यः साख्यावाचिनकारान्ताद् ५२

न आवर्त्तेः स्त्रियामित्यत्रापि नतत एवानुवृत्तेः पंचस्त्रिय इत्यादौ नलोपे कारान्तत्वे
नापि प्राप्ते पिनकारान्तसंख्यावाचिनामिति व्यवस्थापनीयं ईपि राज्ञ इति राज
प्रकारकस्यनांतस्य कारमकारान्तसंयोगादन्तजनरसेत्यर्थे विवक्षितो नो हि दाम्नी
भीरिद्दाम्नीत्यादिसिद्धिः डोपगाचीत्यत्राकारलोपार्थमाह यस्ययेति नो वेत्यनोवा
नत्वन्तात्स्त्री प्रत्ययसमासोन्नतद्धितादिप्रत्ययसंबंधि यकारस्वरे प्रेवन विभक्त्या
दिस्वरे अतो गायुर्दध्यत्रेत्यादावप्रसंगः ष्णितः षु चट्ट चउ ऋप्य अहरव्यष्टूतदिप
स्यतस्मात अत्रापि एवं वहान्तत्वेन स्वसृष्वृजज्ञायामित्यादेः पचादि विप
न्यादौ पिवतोपिन स्नन्यपी त्यादौ षट्ष्णिन्वान्स्यात् नदाद्देः नदादेराकृतिग
णत्वान्नैसा पर्णीपी पीवरी जित्वरी शार्वरी ह्लादनी पंचमी प्रभृत यो विहित
लक्षणा नदादौ ज्ञेयाः कुर्द्धादेरिति कुर्द्धादेर्गणादानीप प्रत्ययो वक्ष्यमाणत्व
र्थः नेच कडवरुणा भवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवन मातुलाचार्याणदयः

सार·
प्र·
५४

54

वरुणभवानांलोकाच्चुकारो ह्यहिमारण्ययोर्महत्त्वे महद्धिमं हिमानी महदरण्य
मरण्यानी यवाद्दोषे दुष्टो यवो यवानी यवनाल्लिप्यां यवनानां लिपिः यव
नानी आर्य्यक्षत्रियाभ्यां वा स्वार्थे आर्य्याणी आर्य्या क्षत्रियाणी क्षत्रिया
पुंयोगेत्वित्येव ब्रह्माणी सूर्य्याणीति केचित् तन्न नीवव विधीयतो सवर्ण
दीर्घत्वेनेन्द्राणी इत्यादि सिद्धेः विधानसामर्थ्याच्च यस्य लोपः स्याल्लोपो न स्या
त् अन्यथा नीपमेव विदध्यादिति चेत्तन्न इन्द्रमाचष्टे इन्द्रयति इन्द्रयतीति इ
न्द्रस्तस्य स्त्री इन्द्राणीत्यादावपि दीर्घश्रुत्यर्थत्वात् ब्रह्माणीत्यादौ नो वेति टिलो
पे पि दीर्घश्रवणार्थत्वाच्च ईः समाहारे इति समाहारे र्थवाच्यः ई प्रत्ययः प्रवेस
च गुणो वक्तव्य इत्यर्थः त्रयाणां समाहारस्त्रयी एवं द्वयी तयायपि पुंयोगे २ पु
वाचकोयः शब्दः पुंयोगात्स्त्रियां वर्त्तमानात्तस्मादीप्स्यादित्यर्थः गुरु सगण एक
स्य च स्त्री इत्यर्थः चकारात्पालकशब्दान्तात् गोपालिका जातेः १ अयोपधादि ५४

दिति सामानाधिकरण्योक्तेर्जातिशब्देनाभिधायकाभेदोपचाराज्जातिवाचकोल
क्ष्यते इत्यभिप्रेत्याह जातिवाचिन इति जातिलक्षणं चोक्तं आकृतिग्रहणा जाति
र्लिंगानां च न सर्वभाक् सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रं च चरणैः सहेति तद्व्यानेत्र
नैनतिग्रहणमाकृतिसंस्थानं ग्रहणं ग्राहकं यस्याः अवयवविशेषव्यंग्येत्यर्थः
एतेन गोत्वादिजातेः संग्रहः ब्राह्मणाकृतेः त्वित्यादिषु संभवात्तत्संग्रहायाह लिं
गानां चेति या सर्वलिंगानि न भजतीत्यर्थः ब्राह्मणीत्यादेर्हि लिंगत्वात् एत
च्चाधिकसंग्रहार्थमिति तटादेः सर्वलिंगत्वेऽपि तटत्वादेर्जातित्वं देवदत्तादे
रसर्वलिंगत्वे जातित्वाभावादाह सकृदाख्यातेति सकृदुपदेशनिर्ग्राह्येत्यर्थः ए
तेन नित्यत्वमेकत्वं प्रत्येकपरिसमाप्तत्वं चोक्तं तत्रैवैकस्मिन्पिंडे उपदिष्टा
तस्मिन्नष्टेऽपि पिंडांतरे उपलंभाद्देवदत्तादेस्संज्ञाशब्दत्वेनानयाभावान्नाति
व्याप्तिरिति भावः नन्वेवमपत्यप्रत्ययांतस्य सर्वलिंगत्वेनाकृतिग्रहणाभा

सा॰ प्र॰ ५५ वादव्याभिः स्यादत आह गोत्रं च चरणैः सहेति गोत्रमिति सर्वाचार्याणाम॰
पत्यसंज्ञा चरणानां वेदशाखाध्ययनक्रियासंबंधात्क्रियाशब्दानां जातित्वा
र्थः स्वक्लिः अत्र जातेरित्तियोगविभागात् गवयहयमुकयमत्स्यमनु॰
ष्येभ्यो प्रतिषेधोऽपि गवयीत्यादि नो वेत्यतो मंडूकलत्यावान्नेनर्मात्तिका
वलाकेत्यादौ स्त्रीमात्रविषयाज्जातिवाचिनो न प्रथमवयोवाचिन इति का
लकृताशारीरावस्था यौवनादिर्वयः तत्रयपृथिके शित्कौमारयौवनम॰
ध्यत्वमहत्त्वादिति वक्त्वार्याङ्कः अन्ये तु कौमारयौवनस्थाविरत्वानि त्रीणि॰
कति अपरे त्वाषोडशाद्वत्सालो यावत् क्षीरं निवर्तते कः मध्यमः स्तनंधयो
वत्सरतोर्भहडच्यते इत्यमन्तयात्रीणपाहुः न चापि यावत्पोषणहिमतो वस्थास्ताः
सर्वा एकीकृत्य प्रथमं वयः पश्चात्पञ्चवत्सराशीशृतेन्या द्वितीयमिति द्वि
यः पञ्चैतावामिप्रेतमवोक्तः वर्द्धतो यावदनेनवर्द्धतन्त्रयम पश्चाद्यायेन युज्य ५५

नामितिएनदेवाभिप्रेत्याह प्रथमग्रहणादुद्रेकेति स्वांगानां १ स्वांगत्वं पंचो
क्तं अद्रवमूर्तिमत्त्वांगं प्राणिस्थमविकारजं अनंतत्वं स्थनद्वंद्वं च ते नवे
न यापुंज शारीराभ्यंतरचारीवायुः प्राणःसाप्यास्तीति प्राणिनः चतिष्ठतीति
प्राणिस्थनत्वांगं एवं स्वदस्यापि प्राणिस्थत्वात्स्वांगतापत्तेराह अद्रवमिति ।
तस्यतद्रवमिति तस्यापद्रवत्वाच्च न एवमज्ञानस्य प्राणिस्थत्वाददवत्वाच्च स्वां
गतापत्तेराह मूर्तिमदिति असर्वगतगतद्रव्यपरिमाणंकाठिन्यादिस्पर्श
विशेषोवामूर्तिः साप्यास्तीति तथाज्ञानस्यात्मगुणत्वेन परिमाणस्पर्शलक्ष
णावात्तज्ञानं गीकारादमूर्तिमत्त्वमित्यर्थः एवमपिशोफादेर्यथोक्तलक्षण
वत्वात्स्वांगतापत्तेराह अविकारजमिति विकारोवातादिवैषम्यं तेनो
नजातंशोफादिस्तुविकारजः २ घ्राणादिगतकेषादेः स्वांगतापत्तेरहार्थमाह
अनंतस्यतत्रप्राणिनिदृष्टम् अन्यत्रावर्जमानत्वापि स्वांगं एवमपि प्रतिमायव

सा॰
प्र॰
५६
56

पद्मानांमुखादीनांप्राणिष्वदृष्टत्वात्स्वागतानुत्स्यादतआह तेनचेन्नत्तथापुनरस्मिंस्ति॰
तेनप्राणिनायेनप्रकारेणसंस्थानविशेषादिनासैवंधनत्पापप्राणिनापिसंब
ध्यातदपितथेत्यर्थः प्राणिमुखादिसदृशमप्राणमुखाद्यपिस्वांगमितिभा
वः उदाहरणन्तुसुकेशीसुकेशावारथ्यासुस्तनीसुस्तनावा प्रतिमाप्रत्युदाह
रणंतुक्रमेणसुमुखाशालावहुस्वेधासुज्ञाना सुशोफा इत्यादि ऋदकाराद
ति अक्रेरित्यत्रक्रिशब्देनक्र्यर्थोगृह्यते अक्रार्थादित्यर्थः ननुस्वाकरणिरहर
णिरित्यादौनवक्तव्यत्वाद्धा एवंच मन्वादेरित्यादिशब्दाहूयाकण्यग्निकुसितक
सीदएतन्नानवोगृह्यन्ते एतत्त्वतोलपुयोगएव अन्यत्रमनुक्रतस्त्री पत्यादि
यः स्वांगाद्ध्यतोवान्तृहसेः कश्चिदर्थविशेषकश्चिच्चवेत्यादिव्यवस्थापनीयं
तत्रपत्नीडतिर्यज्ञसंयोगएव अन्यत्रगवांपतिः स्त्रीहृषलपत्नीत्युपमानात्
विद्यमानएवंस्यातवाहठपत्नीहठपतिः सपत्न्यादिषुनित्यंसपत्नीएकपत्नी ५६

अंतर्वत्नीगर्भयोगएव अन्यत्रांतर्वतीणाला नप्या भर्तृयोगे पतिवत्नी अन्यत्रपति
मतीनगरीनयासखी: सवयस्कासख्युभौयोपि नशिश्नुर्पस्याः साअशिश्वीअ
हेजरती युवतीप्राची मत्सीमानुषी हरीअगस्तीअहोत्रिमाचेत् स्थलान्याः
भाजीपक्काचेत् भाजान्यानागीस्थौल्यचेत् नागान्याकालीवर्णश्चेत् काला
न्या नीली अनाच्छादने चेत् नीलान्या कुशीअयोविकारश्चेत् कुशान्याकामु
कीमैथुनेच्छाचेत् कामुकान्या कबरीकेशवेशश्चेत् कबरान्या ओषधौ प्राणि
निचनीली संज्ञायांवानीलीनीला शोणीशोणोनयोर्द्वयोविहितलक्षणः पत्न्या
दौड् एव्यः डीः रवाडो: गुणशब्देनमनंज्ञापादभेदोपचाराद्याणवहोव
कोगह्यतेवाशएव व्यवस्थैव स्वरूपयोगोपथाश्लवर: पतिवराकन्या पाडुः
गुणलेलाणचोक्तं सत्वेनिविशतेपैतिह यज्जातिपुरपते अधेयस्वक्रिया
जश्वसोसत्वप्रकृतिर्गुणः इतिसत्वद्रव्यवाचकस्यान्यव्यवच्छेदकत्वात्सत्वेनिविशते

सां॰ प्र॰ ५७

57.

इत्यनेन नत्वमात्रवृत्तित्वं लक्ष्यते न तु स्वसमानव्यवच्छेदः तस्माद्द्रव्यगुणकर्मस्ववृत्तेः
एवं चेद्द्रव्यमात्रवृत्तित्वात्तत्रातिव्याप्तिः स्यादत आह अपैति अपगच्छति आर्या
त्मत्वादेव यथा पीतनाशमाम्राद्भेत्री लिमा न चैव द्रव्यत्वादि द्रव्यादपैतीति यथै
वं गोत्वे सत्यादिमति वर्तमानमश्वादपैति अत आह दृष्टा जातिषु दृश्यते इति गो
त्वे हि द्रव्यत्वागोतरनानाजातिषु न दृश्यते गुणस्य यान्त्वादौ दृष्टस्य नीलादेस्तृण
दिष्वपि दर्शनात् एवं सकलजातिव्यवच्छेदे सर्वोक्तविशेषणविशिष्टत्वात्कर्म
एव नित्यातिव्याप्तिवारणायाह आधेयस्याक्रियाजस्येति आधेयदृष्टान्तः पुष्पादियो
गाद्वस्त्रादिषु गन्धः अक्रियाजो नित्यः आकाशादौ महत्त्वादिः कर्मसु त्वापमे
व ननु एवं द्रव्ये तिव्याप्तिः तस्य स्वारम्भकावयवेषु निवेशान्नाशोपगमाद्दृष्टान्ता
न्ताघनत्वयत्वाच्चेत्यत आह सोसत्प्रकृतिर्गुण इति गुणोपि न द्रव्यस्वभावः द्रव्यं तु
द्रव्यस्वभावमिति ननु सत्त्वादीनां नित्यत्वाद्दृष्टान्ताद्यनुपायोभयरूपत्वाभावाद ५७

वानिमसंगाभावे सर्वार्हे विशेषणानेवयचर्यामिति चेत्सत्यो नित्यगुणासंग्रहार्थं वाधि
करणेन्याघगुणेनास्योभयरूपत्ववहावकाङ्कद्व्यरूपआन्योर्मिलिंगयोर्हमा
घरूपत्वादनिमसंगः स्यात्नहारणार्थे नदितिद्दिक उनः १ अत्रापि शुवेनोवा
नुहूनेव्यंवस्ययाधेनुरज्जुरित्यादौन पयणिहूस्वोकारविधानेपिदीर्घैकादेशा
दीर्घश्रवणमपपधेन तथापिदीर्घविधानसामर्थ्यं यः जीववंधुरित्यादौ समा
सानकमस्ययाभावार्थमित्यनन्तसंधेय सनत्तिरितिपुवन्शब्दात्तिप्रयोभवति
रूपोपवादः नलोपः इतिश्रीभट्टवासुदेवविरचिते सारस्वतप्रसादे स्त्रीप्रत्ययः
लिंगविशेषप्रत्यायकप्रत्ययानिरूप्यसर्वेभ्यस्यादिप्रत्ययानिरूपनिघामकप्रकर
णमवसरसंगत्यारिभः प्रतिजानीते अथेति विभक्तीनां येनोवा चोवा पर्यविभ
नार्थः पंचमातिपदिकार्थयत्ते योत्यन्तिकपत्तेवाच्यः येषु येष्वर्थेषु यायावि
भक्तयोभवेतिने विभक्त्यर्थाः उच्यतेऽत्रेति भावः एकवचनेजात्यभिप्रायेण तत्र

सा॰
प्र॰
५८
58

प्रथमोद्दिष्टप्रथमार्थमाह लिंगार्थे २ धातुविभक्तिवर्ज्जमर्थवल्लिंगमिति कालापादिषु
लिंगशब्देन नामाभिधानान्नामलक्षणेनैव लिंगलक्षणमाह धातुप्रत्ययवर्ज्जमित्या
दि प्रत्ययशब्देनात्र प्रत्ययविशेषो विभक्तिरुपलक्ष्यते नामलक्षणे च विभक्तिवर्ज्जिता
भिधानात् धातुवर्ज्जमिति तु संभवदभिप्राय विचारविशेषस्तु नामलक्षणे ज्ञाव
सेयः सन्मात्रे इति शब्दप्रवृत्त्युपलक्षणे यत्रार्थान्तरानपेक्षया शब्दप्रवृत्तिः स सर्वोपि
लिंगार्थ इत्यर्थः पुंस्त्रीनपुंसकादि तत्तत्रान्तरीयकत्वाल्लिंगार्थ एव अभिहितकारका
र्थः अतिपदिकार्थः सपृथगित्युक्तिर्न सापि लिंगार्थे प्रथमा लिंगार्थस्य सर्वत्रानुस्यूत
त्वेपि तत्र तत्र कर्माद्यर्थविशेषविवक्षायां द्वितीयादिविशेषविधानात्सामान्यविहित
प्रथमाया बाधान्नातिप्रसंगः लिंगादयो यानि केचित् पाणिनीयाः लिंगं स्त्रीपुंनपुंस
कशब्दवाच्याः कर्मादयश्च यो पचयापचयस्थितिरूपो वस्तुधर्म्मः संख्यानप्रसवौ लिंगमित्या
दिना महाभाष्य उक्तः परिमाणं खारी द्रोणः आढकमित्यादिशब्दवाच्यं परितः सर्व ५८

तोमानेराह लोहादिमयंपात्रं उन्मानेप्रमाणेच वचने एकत्वद्वित्ववहुत्वानि एतेप्रथ
मार्थाः प्रथमायाः अर्थाः प्रथमार्थाः एष्वर्थेष्वपिप्रथमाभवतीत्यर्थः उदाहरति
तद्दित्यादि तत्त्वमसीतिवाक्येन दिप्रनेनवारकविशेषणानाकलितवस्तुमात्रमुच्यते स
रितेनापिसरस्वतीति वाक्येनदेवोच्यते निर्विशेषज्ञानमात्रेनरंभस्येमाहो चन्द्रापरेनापि
निरस्तसमस्तविशेषसन्मात्रमुच्यते यद्वापक्षेरोनिमसंबंधात् एतत्सर्वलक्षणयावाक्यान्
नपरमार्थसन्तत्वमस्येत्यर्थः रविसिवराजतेराजेन्द्रादेःकश्रीसुर्थेस्यतिउाय ज्ञात्वाल्लिं
गार्थत्वात्लिंगेशेषे इत्यनेनैवप्रथमा नयावोक्ते महाभाष्ये अभिहितोयमर्थः सर्वश्चश्रा
तिपरिकार्यइति नचैवमनीके प्रथमेत्यस्यैवैयर्थ्यापत्तिः तिनियंतस्यकर्माद्यर्थे
मद्रावाहितीयादिप्राप्तावपिनियमार्थत्वात् तत्रख्याख्यारत्रकेकर्माद्यर्थेहितीयाद
इत्यर्थः श्रूमेत्रतमाभिन्नावीकरणेनस्यलिंगार्थतावाप्ताद्यर्थः हेपवन हेपवमानेना
माहोमेवोधनात्स्वशत्तस्यानाभात्रज्ञात्वातस्यैवाणपिभ्यातोस्वमातमोस्तनेइत्याज्ञाप्तते

सार॰
५६
59

इतिकेचित्ः सौत्रीमनुसृत्य नसमेत्यनुस्वारान्तस्याभावात् विद्यमानत्वान्त्वयेत्यर्थः अथावाग्य
सकुल्लीरोमणोऽगणवभूयाद्यपनेवास्तुतिः नचभगवद्गुणानामनन्तत्वात्त्रेणमनानानाबाहि
क्षिप्रत्ववचनासंभवात् विद्यमानानांस्तुतिर्यस्यानत्सेवायत्ने स्तनावसानमेणात्केवलेनत्वं
नमस्त्वर्थः अथाममैवोक्तं भुजार्थव्याहृतिः साहित्यस्तुतिः पारमेष्ठिन इति यद्दास्यः
केणावेविरिंवौचेत्यभिधानात् एवन्त्रस्यणास्तुतिर्यस्यसतथा सर्वेसमवितिंविस्तृत्ये
न्यर्थं. हेअद्यो अस्त्ववनतपाप स्वस्य त्वस्मै नाणकेमाणेन्द्रानयेत्यर्थः शेषाः १ का॰
र्थेरूनादिभिन्नपरनिर्देशोद्वितीयादिषट्कू विभक्तीनांपरशार्थैर्येषांसंख्यात्वार्थः उक्ता
दूस्यः शेषइतिप्रथमाया उक्तत्वात् त्याश्ववशिष्टा द्वितीयाद्याः षड्विभक्तयइत्यर्थः
नमनावदीक्षितानीभिनद्धिविधकर्मणोरीक्षितस्यैवविध्येपिसंस्कोथेविकाय्योर
वांतरभेदमाश्रित्यचालाविध्येनाह उत्पाद्येत्यादि तत्रयरसंजीयतेतदुत्पाद्यं यत्र
वोत्पाद्यविकार्यसंवधिनाविशेषः प्रत्यहेणानुमानेनवानप्रतीयतेकेवलंप्रा॰ ५६

ष्यते न तद्यथा ध्येयगुणानामाधानेन व्यपदेशान्तरतिशयसंस्कार्यं प्रकृत्युच्छेदेनावस्थायि त
रत्नमासाद्य विकार्यं प्रकृत्यनुच्छेदेन तद्गुणराभ्यां संस्कार्यं विकार्यं योऽभेदेन वास्त
वः अत एवैतत् त्रिविधमभिहितं हरिणा निर्वर्त्यं च विकार्यं च प्राप्यं चेति त्रिधा मतं तत्रेप्सि
ततमं कर्म चतुर्द्धान्यत्तु कल्पितं तथा यदसज्जायते सद्वा जन्मना यत्प्रकाशते तन्नि
र्वर्त्यं विकार्यं च कर्म द्वेधा व्यवस्थितं प्रकृत्युच्छेदसंभूतं किंचित्काष्ठादिभस्मवत्
किंचिद्गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवत् क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न ग
म्यते दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिति कथ्यते अनीप्सितं चाद्विधोक्तं उदासीन्येन
प्राप्यं यच्च कर्तुरनीप्सितं संज्ञान्तरैरनाख्यातं यद्यच्चाप्यन्यपूर्वकमिति संज्ञान्तरैरना
ख्याते अपादानादिकारकविशेषैरकथितमित्यर्थः अन्यपूर्वकं द्विकर्मकेषु गा
दिलक्षणे नदेवमसविधं कर्म उदाहार्यादि च तन्विधं कर्मैकमेवोदाहृतं कटं करो
तीत्यादि दृष्टमिति ग्रामं गच्छति राज्यमिति च संस्कार्यस्य अभिषेकादिसंस्का

सा.प्र. रस्यराज्यमणोद्देनविवदणात् मानीमितेनारोहणं च विधं भुङ्क्ते ग्रामं गच्छन्नन्नं स्वस्ति
६. मकथितमस्य च इत्याचार्यं नु यिप्रकृति विद्गुणासिजिकर्मयक नीहस्त्रयवहृदं रात्र
60 हमथवकर्मभाक इहादीनां यान्नतायन्कर्मतयकमपादानादिभिरकाथितेकर्म
यथा योहृरोहयराममन्नयायोवेवस्तथा बलिं हरोपयदेन्यानालेपप्रकेदं च वाक्यितं य
र्मानवाविनोहृदमत्रवीमान्मसेवितः यास्थिवानन्वयणाद् इति विलोकोमजयपदियुन
हारकामनयवहृ्यन्नकिर्णोमहरत्नमुरं कर्मकमेविपिनेमप्वलीरुपिसथा यथ वह
त्यरां सिंधुमस्ददुग्धदरीनमवृत जयाहयत्नहमकमन् हितिज्ञानस्तथा पवतिमाणि
नाकर्मयः फलेनेहविभजे यः इति माणिनां कर्मयथर्माथर्मलक्षणं फलेनगोति
स्याति हृयंपचति नमकर्मणाति मित्रभूतेन फलेनिष्पादयतीत्यर्थः तेह वि
भजेदुमवधः एवं वसामितिसर्वत्रसंबध्यते थरादीनामत्राचयपादानादिविवक्षि ६.
नरविवक्षायांनिमित्तमायार्थंनेवपाणादिप्रायोकर्मत्वविधिः नयागमनाद्यर्थं

कथान्तनामग्रंथनावस्थायांकर्तृत्वंपेनावस्थायांकर्मत्वं यथा शत्रूनगमय॰
त्स्वर्गंवेदार्थंस्वानवेदयत् अशाययच्चामृतंदेवान्वेदमध्यापयद्विधिं आसयत्स
लिलेपृथ्वींयःसमेश्रीहरिर्गतिरित्यादिश्लोकानुसारेणोह्यं अन्यद्वैकं अ
वैरहान्वादीव्यतीत्यादि एवंकारककृद्वितीयामुक्तोपपदद्वितीयामाह अभितः
तमेतिति अभिसर्वतसोःअभिसर्वतोनाम्नतेसोऽभिसर्वतसोर्योगेद्वितीयामा॰
ञपदंप्रत्येकमभिसंबध्यतइति न्यायात्समासःप्रत्येकंसंबध्यः तथाधिकृयाद्वि
तीयाकार्याउभयतोऽर्थः उभयतःप्रभृतयःएतेत्रयःतेषु आम्रेडितेद्विर्दिरुक्त॰
मितित्रिकंडीसमरणाद्विरुक्त्यादिस्तेत्रयेषुतेषुयोगेद्वितीयाकार्येत्यर्थः ततोऽन्य॰
त्राधिउभयतःपरितः समयानिकषा हाप्रतिप्रत्यादिश्लोकेषुविभक्तेषुराहरति
अभितेग्रामसित्यादि धिक्जाल्मंत्यादि आह्वोतानामसत्योऽथवेनविवेकत्वात्
·· साध्योविवक्षणाद्विगत्वंयोगाभावात्रद्वितीया उभयंप्रत्येकंद्वौ उभयथाय॰

सा.प्र. सः सामीप्यइतिद्विवेचनं समयानिकषाहयोसमीप्यलक्षणयोगानकौ ग्रामस्यसमीपेसंबं
६१ धस्याभयत्रनिरूढत्वादुभयत्रापियोगसत्याद्येनद्वचनस्यचरितार्थत्वादपवादोद्वितीया। सेयो
61 निवनसंकरइतिन्यायाद्यवषष्ठीप्राप्तानैवद्वितीया संबंधस्याद्विष्टत्वेप्यत्रप्रधानाददवषष्ठी
निवस्यमाणत्वात् अपरस्मायत्वेनानेकार्थत्वाद्धातुमहादेवस्तानानमानरिव्यारीन क्रि
याविशेषणानामपिकर्मत्वंस्तोकमोदनंपचति क्रियाविशेषणानामपिकर्मत्वंसौ
नोकारुणत्वं कात्स्न्येनकरोतिश्रत्यहेलमपश्यति स्तोकं स्तोकेन वाकरोति इत्यादिप्रयो
गानुसारेणान्यत्रापीत्यतोवगन्तव्यं कालाध्वनोर्व्याप्ति कालाध्वभ्यांव्याप्तौगम्यमानायांद्वि
तीयास्यात् नैवंनर्घकिं मासमधीतेकोशमेकंनृपोपदेशनः कर्तृसाधनयो
रित्यनंतरसंख्यायाचेष्टुकर्तृस्यादि तत्रतावत्कर्तृद्विविधः स्वतन्त्रः प्रयोजकश्च स्वतंत्रोपि
विहितानभिहितभेदाद्द्विविधः प्रयोजकोपिप्रेषकोध्येषकश्चानुकूलभागी चेतित्रि ६१
विधः तत्रप्रभुत्वेनप्रयोजयतः प्रेषकः यथाशिष्येणकारयति हीनः प्रयोजयतोध्ये

गौ

वकः यथा गुरुं भोजयति यस्य प्रयुक्तव्यापाराभावेनानुकूल्यमात्रेण प्रयोजयति स च यथानुकूल्यभा
गी यथा भिक्षा वासयति विजने समस्य: एवं पंचविधः कर्ता तत्राभिहिते प्रथमाभिधानाद
नभिहिते कर्तरि तृतीया तत्राकर्तृलक्षणमाह प्रधाने क्रियाश्रये इति क्रियाश्रयः क
र्तृत्वेन कर्मादीनामपि तथात्वादतिप्रसंगः स्यादत उक्तं प्रधान इति प्रधानत्वेन रका
रकप्रयोक्तृत्वे सति सकलकारकप्रयो॰ व यथा देवदत्तः काष्ठैः स्थाल्यामोदनं पचति
एतद्देवदत्तस्याग्नीशनेद्रव्याणां तत्प्रयोज्यानां कर्मादीनां प्रभावाद्व्याप्रियमितिथान
कक्रियत्वप्रधानत्वमवसेयं यदीयो व्यापारो धातुनोच्यते स कर्तेत्यर्थः तथा चोक्तं
धातुनोक्तक्रिये नित्यं कारके कर्तृतेष्यते इति करणमपि व्याहृत्य समस्तदर्शविधिं वा
संज्ञाणादि आश्रयविज्ञानादि तल्लक्षणं क्रियासिद्ध्युपकारके इति क्रियायाः सिद्धिरु
पकारित्वं तेन करोतीति तथा यद्व्यापारानन्तरमविलंबेन क्रियायाः सिद्धिरित्यर्थः
तथा चोक्तं भर्तृहरिणा क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरं विवक्ष्यते यदा तत्र

सा·प्र·
६२
62

करणत्वेनतदाख्यानमिति अजां हरति भिक्षते इति भिक्षुरिति केन कर्मणोक्तमिति रावणाकर्मणोऽन्ये
प्रथमा वा नैः कर्तृभिः करणेन नैव विंशतिर्भ्यो पितेऽत्र मे णवा सह पुनरपि युष्मते करणे
णातिजानावेकवचनं दानपात्रस्मिन्न इत्याकृत्ते संप्रदानकारके इति दानं नाम स्वज्ञा
नेग्रहकाम्यया स्वस्य स्वत्वपरित्यागेन परस्वत्वापादानं तस्य पात्रं नविद्यया केवलया
न तपसा वापि पात्रता यत्र वृत्तमिमे चोभे तद्धि पात्रं प्रचक्षते इत्याद्युक्तेन संप्रदानका
रकमित्यर्थः तथा चोक्तं संप्रदानेन देवस्यानुज्ञात ग्रहकाम्यया दीयमानेन संयोगा
त्स्वामित्वं लभते यदीति तत्त्रिविधं अनिराकर्तृ प्रेरकं अनुमन्तृ चेति तत्रानिराकर्तृ
यथा सूर्याय अर्घं ददाति प्रेरकं विप्राय गां ददाति मह्यं गां देहीति प्रेरितो ददातीत्यर्थः
अनुमन्तृ गुरवे गां ददाति गुरुर्हि न प्रार्थयते दीयमानां तु तामनुमन्यते मह्यं दत्तमिति १
तदुक्तं भर्तृहरिणा अनिराकरणात्कर्तुस्त्यागांगं कर्मणेप्सितं प्रेरणानुमतिभ्यां वा लभ
भते संप्रदानतामिति अतश्चौराय दंडं ददाति रजकस्य वस्त्रं इत्यादौ संप्रदानत्वाप्रसंगः

विशेषणं च यथा वित्येन इत्याचष्टे विशेषो विभाग इति अपादानं च द्विविधं अपाये यदुदा
सीनं चलं वा यदि वाचलं ध्रुवमेव तदावेशात्तदपादानमुच्यते इति परस्परस्मान्मेषाव
पसर्पतः इत्यत्रान्योन्यमवधित्वमेकमेषापेक्षं क्रियापेक्षमवधित्वं द्वितीयकर्तृत्वमेकमेषयोः
स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वं च [illegible] इति संबंध इत्यनन्तरमाह संबंधश्चेति संबंधश्च
स्वस्वामिभावावयवावयविभावादिभेदाद्बहुविधः कारकेभ्योऽन्यः क्रियानन्वयात् तदुक्तं
संबंधः कारकेभ्योऽन्यः क्रियाकारकपूर्वकः श्रुतायामश्रुतायां च क्रियायां सोऽभिधीयत
इति तत्र श्रुतायां माषाणामश्नीयात् अश्रुतायां राज्ञः पुरुष इति तत्र षष्ठ्यपि संबंध
[illegible] प्रधानाद्विशेषणादेव तदुक्तं
परार्थे स्वार्थे [illegible] प्रधानं विशेषणं विशेष्यं [illegible]
भेद्यभेदकयोः श्लिष्टिः संबंधोऽन्योन्यमुच्यते द्विष्ठोऽपि संबंधः षष्ठ्युत्पत्तिस्तु भेदका
दिति एकवचनादिक्रमेणोदाहरति राज्ञः पुरुष इत्यादि क्रियायोगिनः पुरुषा

सा॰प्र॰ ६३ 63

दृश्यः प्रधानभूतानां राजादिभिरप्रधानभूतैर्विशिष्यन्त इति राज्ञः पुरुष इत्यादौ षष्ठी उक्तार्थान्तलिंगा
र्थमात्रमेव यदा पुनः पुरुषो विशेषणं तदा पुरुषराजेत्येव यदा चोभावप्यप्रधानत्वेन विव
क्षितेन तदोभाभ्यामपि षष्ठ्येव यथा राज्ञः पुरुषस्य वस्त्रमित्यादि आधारमाधेयाधारत्वेनैक
देशमाह आधारे सप्तमीति अभिक्रियते स्मिन्नित्याधारः स च क्रियाश्रयकर्तृकर्मणोरे
व तथा चोक्तं कर्तृकर्मव्यवहितामसाक्षाद्धारयत् क्रियां उपकुर्वत् क्रिया
सिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतमिति आधारस्यैवाधिकरणसंज्ञात्वमभिप्रेत्याधिकरणमे
व नाह वष्टिर्यमित्यादि तथान्यत्र सिद्धयोराधेयाधारयोः औपश्लेषिकः संबन्धश्च पञ्चधा सामी
प्यं नैमित्तिकं तत्र भवं सामीप्ये भवं सामीपिकमिति वा अथ एकदेशयोराधाराधेययोः सक
लावयवसंबन्धेन व्यापकं अभिव्यापकं विषयो नान्यत्र भावः तत्र भवं वैषयिकं निमि
त्तकारणं उपकारसंबन्धलक्षणं तत्र भवं क्रमेणोदाहरति कटे शेते इत्यादि भावस्या
पि आधारत्वलक्षणमाह भावः क्रियालक्षणमिति क्रियायां तत्वतः साधयति सिद्धस्य ६३

सिद्धा चेति सिद्धिविया तत्राप्रसिद्धायाः सत्त्वास्या लक्षणत्वासंभवात्प्रसिद्धयाक्रियया प्रसि
द्धायाः क्रियाया लक्षणं भाव इति भावः सर्वेषि दिनत्वात्प्रसिद्धया वर्षणक्रियया अप्रसि
द्धं वाराणंगमनक्रिया लक्ष्यते अस्मान्नालीदर्थः तत्र गमनं प्रसिद्धं अप्राप्तिः शाखः तत्र तद्वा
प्रसिद्धं एवं कारकविभक्तीः प्रदर्श्य उपपदविभक्तीः दर्शयितुमाह विनासहेत्यादि हेत्वन्ते
श्रूयमाणे परे प्रत्येकमभिसंबध्यते इति न्यायात् आदिपदस्य प्रत्येकमभिसंबंधः तथा च वि
नादियोगे द्वितीया सहादियोगे तृतीया नमआदियोगे चतुर्थी इतरेआदियोगे पंचमी
निर्द्धारणे षष्ठ्यर्थत्वाद् अदादियोगे षष्ठी साम्यादियोगे सप्तमी चकारात् अन्यार्थः तत्र विनाप
पादिने न्याय्यपि अन्तरेणेत्येतद्वंतद्योगे अपि द्वितीया इति द्वितीयाद्विवचने अंतरामध्ये इत्य
र्थः इत्याद्याधिपदग्राह्यमिति हेत्वन्ते श्रूयमाणत्वात् सप्तप्रत्येकं संबंधः तत्र योगात् तृतीया
रेण तृतीयार्थे हीनार्थे तद्योगे नदीमन्वसिता सेना नद्या सह संबद्धेत्यर्थः तथा ल
क्षणे सम्यक् तत्रागमनमागतवीसार्थकस्य तिरश्चा तद्योगेपि तत्र लक्षणे हरिं प्रतिपदि अ

तथाप्रकाशतेभक्तिः इत्यंभगवान्मनेभक्तोविलंप्रतिपरिग्रनवा विशेषार्थंकेइतितात्पर्यार्थः
भागे तदीहरिंप्रतिपत्ति अत्र बाहवेभोगेलक्ष्मीरित्यर्थः बीभ्रायांभुजंभुजंप्रतिपरिग्रत्ते
वासभुः एकैकस्मिन्भुजेप्रभुरस्तीत्यर्थः तथाभागवाजितलक्षणम्यसर्वकामियोगेपि ह
रिमभिवर्द्धते भक्तोहरिमभिदेवंदेवमभिमिंचति तथातिक्रमणमज्ञाथा नियोगेपि अति
देवानकुल इत्यादयोयथायथमूह्याः सहादियोगेतृतीयार्थ इत्यत्राह सहसदृशे
त्यादि नमहेसिनेत्यादिनिर्देशाद्दापकारयोगेविनापितदर्थविवक्षायांतृतीया यद्य
पियोगस्यसंबंधत्वादुभयसंबंधाश्रितत्वादुभयत्रप्राप्तिस्तथापिविशेषापवादत्वात्प्रथा
नादेव श्रादिशाद्धायात्सत्यादिशोपि प्रकृत्याचारुः प्रायेणसः गोत्रेणगार्ग्यः समेनेत
ति विषमेणेति द्विद्रोणेनधान्यंक्रीणाति सुखेनदुःखेनयातीत्यादि तथाफलप्रा
प्तौगम्यमानायांकालाध्वनोरत्यंतयोगेपि अह्नाक्रोशेनवाकोधीतः मासेनमासम
धीतोनायातः तथासंएवंज्ञानंनातेःकर्मणीवापित्रापितरंवासंजानीते तथामा ६५

नाडीस्नायोः कर्माणि वा शतं तच्छतं वत्सान्यापयति यः शतेन शतेन वा तथा वारणे
यांशे मिश्रकलहहीनार्थे एवं योगेपि कृतमेनावता धर्माणां विपक्षतां गते न मिश्रः
मासेनैककलहः पूर्वेण नहीनः मासेनावरः मासेन एवं अभिहव्यवहारे चतुर्थ्यर्थे
पि दासा सं यच्छते कामुकः दास्यादि प्रयोजनेयं नमस्कारियोगे च तस्मान्तयोगे तृतीयेव च
दिना क्रियया समभिप्रैतिनतोपि यत्र शाने तच्छ्येन योगे प्रीयमाणादपि हरये
रोचते भक्तिः श्लाघह्नुङ्स्थाशपां ज्ञाप्यमान इष्टादपि हरये स्वहयति तथा राधी
क्षोर्विविधप्रश्नविषयकर्माणि कृष्णाय राध्यति ईक्षते वा एष्ट्रो गर्गः शुभाशुभप
र्यालोचयतीत्यर्थः तथा प्रत्याङ्भ्यां पूर्वस्य कर्तुः गृणातेर्योगे पूर्वस्याः प्रवर्त्तनक्रियायाः क
र्तापि विप्राय गां प्रतिशृणोति आशृणोति प्रतिजानीते इत्यर्थः तथा अनुप्रतिपूर्व
स्य गृणाते एवं प्रवर्त्तनाक्रियाकर्त्तुं होत्रे अनुगृणाति प्रतिगृणाति होतारं प्रोत्सा
हयतीत्यर्थः तथा नियतकालेन नेन स्वीकरणेन तत्करणादौ शतायशतेन वाप

सा॰प्र॰
६५
45

रित्यर्थः तथा क्रियार्थयोगे संपद्यमानात् भक्तिर्ज्ञानाय कल्पते संपद्यते जायते इत्यादि तथो
त्पातज्ञापितादपि वाताय कपिला विद्युत् हितयोगे च ब्राह्मणाय हितं तथा तुमर्थात्क्रिया
योगे स्थानिनोऽप्रयोगे कर्मणि फलेभ्यो याति फलान्याहर्तुं यातीत्यर्थः तथा तुमर्थाच्च भाववच
नान्ताच्च यागाय याति यष्टुं यातीत्यर्थः नौकाकान्नशुकशृगालवर्ज्जं मन्यतेः कर्म
णि वानादरे न त्वां तृणाय तृणं वा मन्ये नाहं त्वां नावं मन्ये इत्यादि अध्ववर्जितेन
गत्यर्थानां कर्मणि चेष्टायां वा ग्रामाय ग्रामं गच्छति इत्यादयः प्रयोगा ज्ञेयाः अत्र चार्थविशे
षविधिविकल्पादिकं लोकाद्ग्रहसंग्रहवचनाच्चावसेयं ऋतेन्यारादियोगे पंचमीं सूत्रद्वये
नाह ऋते ज्ञानादित्याह अन्यादन्यार्थग्रहणमन्यार्थयोगेपि इतरो भिन्नो वा ग्रामा
त् अन्यो देवदत्तात् यज्ञदत्त इत्यारादयादियोगमध्ये दूरान्तिकादि निकटेपि एकः एवात्र
यावेच मानार्हशिखमन्यत्वेत्प्रतियादृथिन्त्युत्कामेति हितो यातयुबेथिनः पंचमीन आ ६५
दिशाशब्दादिग्ग्रहयोगेपि एवं ग्रामात् पयमसामर्थः दक्षिणोत्याज्ञतनियातद्विषण।

हीस्याहृंतनिपातनयोरपि दक्षिणाग्रामात् दक्षिणाहि ग्रामात् आरभ्यार्थे योगे वहि
र्योगेच भवादारभ्य भवात्प्रभृति वा सेवो हरि ग्रामाद्बहिः अपाल्पानयोपकस्मात्वत
स्याः तथा प्रतियोगे ऽपमानानां पंचमी यथुः नुः कृष्णात्प्रतिकृत्सुमदर्शनात्प्रथे: प्रतिदाते
च तिलेभ्यः प्रतियच्छति माषान् तिलान् शुद्धोवामामात्ररदातीत्यर्थः पृथग्विनानानाभ्या
नेपंचमीतृतीया द्वितीया च पृथक् विनानानावा रामात् रामेण रामंवा तथास्त्वव ।
वनानेना स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयानांकरणेवा स्तोकात्स्तोकेन अल्पादल्पेन कृच्छ्रात्कृ ।
च्छ्रेण कतिपयात् पंचमी तृतीया: स्युः ग्रामस्य दूरं ग्रामस्यान्तिकं दूरात् दूरेण वा अन्तिकादन्ति
केन वा तथा वारणार्थानां धातूनां प्रयोगे वारपिरमिच्छात् यवेभ्यो गां वारयति यो निम
नमात्मनो रक्षेन्निकृन्तति मतो मांगतत्र पंचमी यद्यकारात्पूनः प्रथमा सप्तमी कालात्
प्रमी वनाद्ग्रामो योजने योजनेवा कार्तिक्या आग्रहायणी मासे इत्यादिप्रयोगतोवसेय ।
विकल्पादिकं च पूर्ववत् निर्द्धारणादि षष्ठीरुक्तो यतिवैनिर्द्धारणार्थमाह निर्द्धारणमित्या ।

६६

रि क्रियया गुणेन जात्या वा धर्मविशेषणेन निर्द्धार्यमाणस्य समुदायाद्विभक्तीकरणं निर्द्धार
णमित्यर्थः तत्र षष्ठी वकाच्चन्यसप्तमी च स्तो वा यथा नात्समुदायादेव निर्द्धार्यमाण नन्वनिर्द्धा
र्यमाणेनावयवसंबंधमात्रं विवक्ष्यते तदा तु तस्यावयवत्वेऽनिवत्वेऽपि यदृत्येव षष्ठी स्यादिति व
क्तव्य तस्यैव पंचम्यर्थत्वात् निर्द्धारणार्थक षष्ठ्याः समासनिषेधार्थत्वाच्च क्रियागुणेभ्यः
श्चैव क्रमेणोदाहरति क्रियापुत्राणामित्यादि अत्राध्ययनक्रियया कृष्णगुणेन क्षत्रिय
जात्या चैकदेशस्य पृथक्करणं विवक्षितम् नाटजार्थानां कर्मणि चौरस्य रुजति रोगः भावकर्तृ
कारकस्य ज्वरवर्जितस्य रुजार्थस्य कर्मत्वविवक्षायां चौरं रुजतीत्येव तथा नाथतेः कर्म
ण्याशिषि विषये सर्पिषो नाथते सर्पिर्मे भूयात् इति प्रार्थयते इत्यर्थः अन्यत्र वह्निं नाथति याच
त इत्यर्थः तथा जासेः संहतस्य विपर्यस्तस्य निप्रपूर्वस्य हन्तेः नाटयतेः क्राथयतेः
पिनष्टेश्च कर्मणि हिंसायां चौरस्योज्जासयति निप्रहणि प्रणिहन्ति नाटयति क्राथय
ति पिनष्टि वा हिंसायां किं धानाः पिनष्टि अवहन्तीत्यर्थः तथा द्यूतव्यवहारार्थयोर्व्य

हरतिपणोस्तुल्यार्थे दिवःकर्मणि शतस्य व्यवहरते पणते वा अन्यत्र शलाकां व्यव
हरतिक्षिपतीत्यर्थः ब्राह्मणेपणपतिसोतीत्यर्थः शतस्य दीव्यति सोपसर्गस्य वास्य
वा शतेशतस्यवा प्रतिदीव्यति तथाकृत्वोर्थप्रयोगे कालवाचिन्यधिकरणे पंचकृत्वो
ह्नोभुंक्ते अधिकरणविवक्षायांत्वहि द्विरहन्यधीते इत्यादिप्रयोगवशादेव स्वाम्यादियोगे
सप्तमी चकारात्षष्ठी च स्यादित्यत्राह स्वाम्यादीति आदिशब्दादीश्वरतयादसाक्षिप्रतिभू
प्रसूतयोगे षष्ठीसप्तम्यौ गवांस्वामीश्वरः गोषीश्वर इत्यादि तथा आयुक्तकुशलाभ्यां यो
गेतात्पर्ये षष्ठीसप्तम्यौ आयुक्तः कुशलो वा हरिपूजने हरिपूजनस्य वा अन्यत्र आयु
क्तः शकटे गौः तथा साधुनिपुणाभ्यां योगे ऽर्चायां सप्तमी मातरि साधुर्निपुणो वा अर्चा
यां किं साधुर्भृत्यो राज्ञः तत्त्वकथने तु तथा प्रसितोत्सुकाभ्यां योगे तृतीयासप्तम्यौ प्रसि
तउत्सुको वा हरिणा हरौ वा इत्यादि यथाप्रयोगमूह्यं अत्राप्यर्थविशेषविवक्षया दिश्यो
ध्येः कर्तृकार्ययोः ४ अकारादिस्त्यादिप्रत्यान्त कृद्वनेकि ३ १ त्त ३ कर्माद्यनाव्ययशान्तः

ग्रानवाम कानेविलक्षे शीलार्थे न चेवमविष्यद्र्थेकाक भविष्यदाधमर्ण्यार्थेन्यभजनयोग
द्योते कर्मणाण्यनुराहरणं नयोक्तं ग्रामंग्रामः सर्वेकृत्वान् विश्वेषक्रिः हरिरिदत्वः
त्वलंकरिष्णुः हरिरैत्यान ह्यालकः जगत्सृष्टामवेकर्तुं हरिग्रलम्य लक्ष्मीमिकृत मा
लाविभागः सत्रैयेविद्यान् शुभवक्रायाः ईधकरः प्रपंचाहरिणाविश्वेकर्मा सतःपा
लकोावनरति ग्रामंगामी सत्यमूलोराष्ठी अत्रवाराशतिणितोवान्कर्वन्नेलीकोश्चवन्नेमा
नार्थेकृयोगेषष्ठी मनोज्ञातः ग्रोलिनोस्ववत्रेनेन्यारोचन कोतोहरिश्चेदेवमगाना९
मित्यारोतस्मात् नणानपुमकेभावेकृयोगेकर्म्मण्यविवक्षायोषष्ठी सनोगतेकर्मवे
नसमृद्धिगतं ग्रधिकरणवाचिकृयोगेपि इदमेषामासितं इदमेषांभुक्तमोदनस्य उ
कप्रत्ययांतकर्मत्वयोराषष्ठी लक्ष्म्याः कामुकः नष्टाद्विषःशान्तत्वो मरस्यमरवाहि
षत् कृत्यानां प्रयोगेकर्तरिवा मयामम वासेव्योहरिः उभयप्राप्तौ कर्मण्येषष्ठीन ने ६०
तव्यान्व्रजेगावः कृष्णेन कर्तृकर्म्मणोकृभयोःप्राप्तिर्यस्मिन्कृतितद्योगेकर्म्मणिषष्ठी

आस्त्रयंगवां दोहो गोपेनेत्यादिर्ज्ञेयं स्मरतेः स्मरणाविषयत्वेऽप्यहणं तत स्मरणार्थयोगात
प्रयोगे कर्मणि षष्ठीत्यर्थः चकाराद्द्वयेशोरपि सम्बन्धोद्यते जगतामीष्टे कर्मत्वविव
क्षायां तु मातरं स्मरति ननु कर्मण्यविवक्षायां संबंधमात्रविवक्षायां षष्ठी सिद्धावानर्थ
कमेतत्सूत्रमिति चेत्सत्यं एतदारंभसामर्थ्याद् ईश्वरविधान षष्ठ्यां न समास इति सूचनात्
ततश्च मातुः स्मरणमित्यादौ समासाप्रसंगः हेतौ विति साध्यसाधके इत्यर्थः शब्दः प
दं अनित्यत्वे साध्ये कृतकत्वं हेतुः अनित्य इति प्रथमं प्रयोगश्च साध्यत्वहेतौ तना
ऽन्यदोषः भयहेतावितिभयस्य हेतुकारणे न तत्र पंचमीत्यर्थः उभयेत्सूपलक्षणं
शुभाविरामप्रमादार्थानां ततश्च पापाज्जुगुप्सते पापाद्विरमति धर्मात्प्रमाद्यति
षष्ठी च हेतुप्रयोग इति प्रयोगग्रहणं शब्दप्रयोगे हेतुशब्दप्रयोगे एव षष्ठ्यन्नेन हेतुरर्थः चका
रात्सर्वादिभ्यो तृतीयापि कस्य हेतोः केन हेतुना इत्यादि सर्वनाम्नो हेतुप्रयोगे द्वि
तीयाद्यतिरिक्ताः सर्वा विभक्तयो निमित्तकारणहेत्वर्थे भवंतीति भाष्यकारादः

सा॰प्र॰
६८
68

यः कोहेतुः केननिमित्तेनकस्मैकारणायेत्यादि सर्वनामामप्रयोगेपिमातियदिकमात्रा
तृतीयादयःइतिकेचित् ज्ञानेननिमित्तेनहरिसेव्यः इत्युक्तं अनेनप्रकारेणभवनेइत्थं
भावः तस्मिन्नर्थेतृतीयाभवतीत्यर्थः शिष्यंपुत्रत्वेन संसारमसारत्वेनपश्यतीत्यर्थः ये
न अंगानिमंत्यस्यत्वंगंपशरीरं येनेतितरवयवोहेतुत्वेननिर्दिश्यतेसचाविकृततएव
विकारहेतुरिति येनविकृतेनांगेनअंगिनोविकारोलक्ष्यतेतस्मात्तृतीयेत्यर्थः
जनिः कर्तुः र जननंजनिः जनेःजन्यर्थस्यजन्मनः कर्त्ताजनिकर्त्ता सचजायमान
एवेत्याह जायमानस्यकार्यस्येत्यादि उपादानमत्रकारणमात्रंकारणमात्रेपंचम्य
नेनतद्विशेषः समवायिकारणे पुत्रात्प्रमोदोजायतेइत्यादौनस्यभावप्रसंगात् अ
पादानेपंचम्यपादानेपंचमीतितत्रइयानुसारेणोक्तं अपादानसंज्ञत्वात्तत्रापादानेपं
चमीति अउरादियोगेचेति मर्यादाभिविध्यर्थेकं आङ्योगेपंचमी आदिनावर्जनार्थ ६८
कापपरियोगेपि अपहरेः परिहरेः समासः हरिवर्जोयितासंसारइत्यर्थः तथाभूक

कर्त्तुः प्रभवादपि हिमवतो गंगा प्रभवति प्रथमं दृश्यते इत्यर्थः तथा प्रभवाज्जेः प्रयुगो
मन्यर्थोऽपि पापात्पराजयते इत्यादिर्ज्ञेयं तादर्थ्ये इति तस्मै न कार्यं निर्दिश्यते
तस्मै इदं तदर्थे तदर्थे प्राह कार्यं प्रयोजनं कारणमाह तादर्थ्ये स्वभावस्मादर्थान्ता
दर्थोऽप्राह कार्यं कारणसंबंधमाह ततश्चतुर्थी प्रामायो वचनं कुप्यादियोगे चेति कु
द्रुहेर्ष्यासूयार्थाः कुप्यादयः तद्योगे प्रतिकोपस्तत्स्वार्थे चतुर्थी वाच्येत्यर्थः ततश्च भा
र्यायै शीर्घतीनाशे तां प्रति कोपाभावाच्च तदर्थाभावः सोपसर्गयोगस्तु क्रुधद्रुहोर्हिंसीये
वक्रं समभिक्रुध्यति अभिद्रुह्यति एवमायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैर्योगे च्याशिषि
चतुर्थी षष्ठी च कल्याणं कुमारायवाचिरं जीवितं भूयादित्यादि कर्मण्यपदिति एवकाव
र्थेः प्रतीयते सवचन प्रयुज्यते सकर्मकार्थः तस्मिन्नतिकर्मण्यवधिकरणे च पंचमी व
क्तव्येत्यर्थः इह समासाद्य आसने उपविश्य प्रेक्षत इत्यर्थः निमित्तादिति निमित्तात्स
योगे सप्तमी समभिवक्तव्येत्यर्थः चर्मणीत्यादि इह ननु निमित्ता चर्मार्द्रं द्वीपादिकर्मे

सा॰प्र॰ योगे सप्तमी सप्तम्यन्त संज्ञनिमित्तपुष्कलः पापाणोऽहनोति हिंसः केचित्तु गुरुमेऽशांतसाः
६६ लोमसप्तमीमिति मोचयेत्त्वर्थः पुष्कलो हस्तमेहः स्यादित्यः सौम्यं यः हेतुकः सीमित्तुरुमेऽशां
तमालवच्चनिमित्तपुष्कलो मूत्वकविशेषोऽहनोऽर्थं इत्यर्थः इत्याह विषयेवेति ९
69 क्रियायाः प्रयोगेकनेकर्मायसंभवेनरहायारत्नासंभोवादारंभः तर्कश्चेत्तुरः तर्क
विषयकचान्तयोसप्तम्यन्तर्थः चकारान्साधुसाधुप्रयोगे साधुश्रेष्ठत्वमानादि असाधु
मो तुल्ले तथाकौ नेनेनयोगेकर्मणि अधीनो व्याकरणे षष्ठीसप्तम्यावानादरे इति
अनादरे द्योत्यषष्ठीसप्तमीचवक्तव्येत्यर्थः अनादरश्चवलहविविवेकाविवेकजन्या
वज्ञा इति वैशिकवोदाहरणद्वयमाह बहूनामित्यादि बहूनकोशनेनादृत्य
गतइत्यर्थः आर्यो विवेकाद्दसन्मार्गेमताहत्यसन्मार्गे गयानीत्यर्थः अनादृत्यत्रा
विवेकादनादरः सन्मार्गस्यप्रवृत्तिसंन्यस्यतिहठाद्विवेकाद्वा चकारात्कारकत्व ६६
यमदुस्यात्कालादध्वनश्चसप्तमीपंचम्यो अध्यभुमायंद्राहेद्राहहाभोक्ता अस्मकारे

कंनामक्रियानिमित्तत्वंनाशंक्यं तत्स्यात्त्वनिक्रियायाः कर्त्रीरिदेशक्तौव्यवस्थिते
एकाश्रयत्वंभजेसाधनत्वंजात्यपराध्यहे, तोतिइतिनिमित्तयोर्द्वयोः कारकशब्दोऽस्मिन्नेका
लः अथवा अधिकरणकर्मकारकद्वयमध्यमः एवमिहस्थाल्यांकाशीकोहालत्व
विधेन अत्रापीहस्थालत्वयोः कर्तृकर्मणोर्मध्यस्य तथाधिकरणयोगेऽपि लोकेलोः
काष्ठाश्चिकोहरिः इत्यादिप्रयोगवशादत्र अन्यत्रक्रमत्वात्कैतदेवविवृणोति य
दिहभिन्निकत्वात्वेनिवकारणसहितेनसमासेनैव तद्वितोक्तेक्तंक्रमेणत्वंकैर्वौकंमेसः
मासोक्तेः ग्रामसम्बन्धिकेयंग्रामस्थग्रामोऽसमर्थकोऽयमः कैटसीति कविवित्सवृमिरीतिवाइल
कान दधिस्नेहात्नीतिद्वितीयार्थेतृतीया बृहस्पतिमित्यर्थेप्रथमा वचनमत्रार्थे
द्वितीयाइत्यादि कर्त्रीकर्मचकरणंसम्प्रदानंतथैवच अपादानाधिकरणमित्याहुः
कारकाणिषट् इतिश्रीभट्टवासुदेवविरचितेसारसंग्रहेकारकप्रक्रियानि
रूपणं ॥ विभक्तीनामर्थवत्त्वंनिरूप्यतत्प्रकृतीनांप्रत्ययानांसमासनिरूपणंप्रतिजान

सा॰ प्र॰ न समासस्यान्वयेनाख्यामिति तात्पर्य्यतो व्याचष्टे अथार्थवदिति अयमाशयः समा
७० सस्यान्वयेनाख्यामिति सूत्रे चेद् विभक्तिनामेति यावदिभावकं नाम शब्देन तदा विभक्ति
70 रहितत्वात् समासस्य अनन्वितत्वं समासान्तर्गतविभक्तिलोपविधायकवैयर्थ्यं च स्या
दतो नामाख्यातेत्यादौ प्रसिद्धसाधुत्वनापरपर्य्यायेनामशब्द्यते अतउक्तं पदानामिति
पदत्वं चानर्थकानां निपातानामपीति अर्थवत्त्वं हि विभक्तिविशिष्टानामिमुक्ते अर्थोवि
धीयते येषु तात्पर्य्यं वेति विभक्तिविशिष्टानि नामानि च तेषां अथगार्थी विधेयत्याख्या
अर्थवत्त्वलाघ्नं विभक्तियुक्तत्वेन विशिष्टानां एवं प्रसवात्तिः सूचिता विभक्तौ नाम
र्थवन्नियमेन समासार्थस्यापि विभक्त्यर्थसंबन्धितत्वात् समास च समस्तत्वेनमा
सः सवैकसमानसमादिति सूत्रार्थं हृतो वा समासात् ततस्तनाम्नीवनामानि तेषां हि प
दसमासस्येवकं च कविद्येतान्यादि परस्परसापेक्षत्वमन्वयः समास इति सामा
न्यसमासविधायको योगः अन्वयेनाख्यामिति नियामको परो योगः ततः स्व ७०

सामान्यतश्चानेकेषां पदानां समासो भवति स च नामान्तमन्वययोग्यत्वे सत्येव स्या
दित्यर्थः चकारादन्तरङ्गसमन्वययाथार्थ्याद्विशेषान्वययोग्यत्वे सत्येव स्यादित्यभिप्रे
त्याह चकाराद्विशिष्टीवेति नियमफलमाह तत्रेति देवदत्तस्य भार्या गुरुप
स्य च ह्मि इत्यादौ देवदत्तशातित भार्यापदस्य सातित गुरुकुलपदयोर्मिथो विशिष्टैना
न्वयाभावान्न समासः इत्यर्थः एवं च स्वामिपयोरपत्यं चैत्रस्येत्यादौ नाहितोपिन
ह्रिशुकमांसादयोरन्यत्र तत्पुरुषत्वेपि अवान्तरभेदाभिप्रायेण [illegible]मिदमाह
स च षड्विध इति महाभाष्यकारमानिप्रातिपदिका [illegible] व्ययीभावादिलक्षणेत्याह ए
वं पदप्रधान इत्यादि साहाक्रियानितत्वे प्रधानत्वे नत्त्व पदार्थस्यैव संभवतीति ए
वं पदादिभिः पूर्वपदार्थादप्रयोजनादिमते [illegible] उभयपदप्रधानस्यापि एवं पदप्र
धानत्वमस्ति तथापि [illegible] सत्त्वाच्चेत्यादि प्रसंगः एतत्त्वानामागमिता
दावसंभवतीत्यतः प्रायिकत्वं एवं [illegible] पञ्चगव [illegible] मित्यादावन्यपदवि

सा॰प्र॰ क्वचिद्द्विगोरुत्तरपदप्रधानत्वं पूर्वपदार्थप्राधान्ये हेतुमाह तत्समासे क्रियाभिसंबंधादि
७२ ति एकपदप्रधानोऽनेकपदप्रधानश्चेति नियममाह उभयपदप्रधानो द्वंद्व इति ॥
71 ति ननु द्वंद्वे तथा निषादस्थपतिं याजयेदित्यादौ निषादानां स्थपतिरिति तत्पुरुषे
निषादश्चासौ स्थपतिश्चेति कर्मधारये च प्रोक्ते उभयपदप्रधानत्वात्कर्मधारय
एवात्र याज्येते तत्पुरुषपक्षे लक्षणादोषप्रसंगादिति भावः समासश्चायो॰
ऽनेनैकपद्यमित्याह अनेकेषां पदानामेकपदं समासेऽस्याद्यदुदाहृतादिकोच ए
कमेकविभक्तिकत्वमपि तत्राव्ययीभावं प्रति विणादेरिति स्वपदविग्रहस्य नित्य
समासत्वादस्य नित्यत्वं दर्शयन् विभक्त्यर्थाद्यव्ययं समासनिरूपणप्रक्रियामा
ह अधिहर्यादीनि स्वरादिविग्रहशब्दार्थमाह अन्वययोग्यार्थेति अन्वया
ययोरपि अन्वययोगः स चासावर्थश्च तेन समर्थयतीति बोधयतीति तथा सावरि ७१
निपर्यंव समस्तो र्थद्वयपर्यं कृत्ते समासे इति समास इति संज्ञा ततः समासविधा